

Fig. 1. Kirken set fra møllebakken. LL fot. 1978. - *The church seen from the millbank.*

SKAMSTRUP KIRKE

TUSE HERRED

Kirken, der muligvis var viet til *S. Laurentius* (sml. kalkmalerier og prædikestol), betænktes 1291 i Peder Uds testamente¹ og er i Roskildebispens jordebog ansat til to mk.² 1567 talte sognet 63 tiendeydere.³ 4. nov. 1639 fik Otto Brahe Pedersen til Torbenfeld bevilling til at indrette sin begravelse på siden af kirken, der var hans sognekirke, dog på egen bekostning og uden skade for kirken. 20. dec. 1643 fik lensmanden befaling til at have indseende med, at der ikke skete kirken nogen skade i forbindelse med en bevilling til Otto Brahes enke, Mette Rosenkrantz, om på egen bekostning at lade indrette begravelse for sin afdøde husbond i kirken. Samme dag udgik åbent brev om, at denne begravelse måtte ske inde i kirken.⁴ Endnu o. 1666 ansås patronatsretten for kongelig;⁵ men 18. aug. 1671 fik Christoffer

Parsberg skøde på patronatsretten.⁶ I 17- og 1800'rne lå kirken fortsat under Frydendal (Torbenfeld), som Parsberg samtidig havde erhvervet.⁷ Kirken overgik til selveje 4. febr. 1910.

Kirken ligger på et bakkedrag i landsbyens nordøstre udkant med frit udsyn over det kuperede terræn mod nord og øst. På Gerrebjerg (Ravnebjerg) lidt sydøst for kirken står en mølle, som 1872 opførtes på resterne af et formentlig middelalderligt *voldsted*, ifølge sagnet »Hr. Skammelsens borg«.⁸

1862⁹ siges kirkegården at have bevaret gamle grænser; men 1882¹⁰ udvidedes den på det

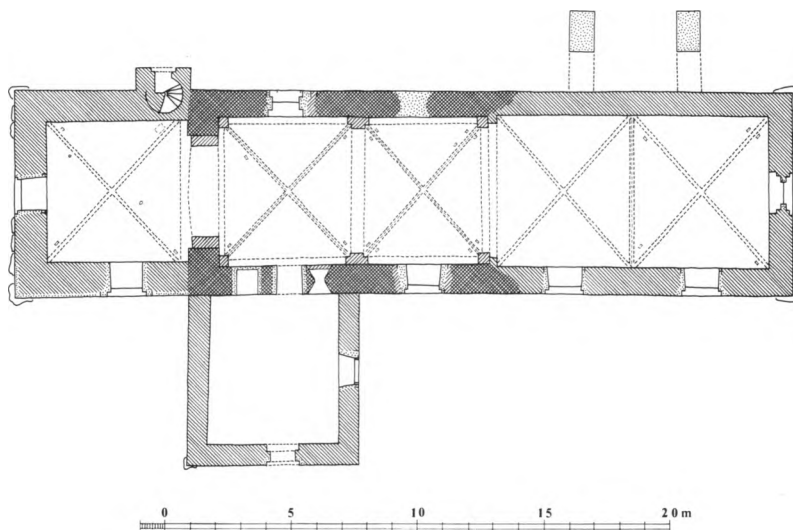

Fig. 2. Plan. 1:300. Målt af MB 1960, tegnet af Marianne Nielsen 1982. Signaturforklaring s. 9. - *Ground-plan. Key on p. 9.*

østover faldende terræn, og 1912⁹ øgedes den med et større areal i nordøst. 1981 er der tillagt et nyt stykke jord i øst.

Kirkegårdens hegn og indgange. Alle mure står hvidtede og afdækket med røde vingetegl, som på en kort strækning mellem præstegårdslågen og den gamle skoles udlænge undtagelsesvis har udvendigt fald. Murene omkring den gamle del af kirkegården er i hovedsagen af store røde sten over kampestenssyld; de er stedvis stærkt flikket, og i nordmurens østre del bemærkes en række meget store, rejste sten. Det er tænkeligt, at væsentlige dele af muren stammer fra 1670, jfr. portalen.¹¹ I vest er den dog fornyet på to steder, dels ud for præstegården, hvor den fremtræder som en kløvstensmur, kronet af mindst syv skifter tegl,¹² dels umiddelbart nord for lågen ved den gamle skoles udlænge, hvor materialet er små, moderne sten. Udvidelsen fra 1882 indhegnedes 1888⁹ med en kløvstensmur, kronet af enkelte teglstensskifter under afdækningen.¹³ 1910 indhegnedes den samtidige udvidelse med en mur af små sten på kløvstenssokkel. Omkring det yngste afsnit uden for østmuren er der trådvæv og levende hegn.

På kirkegården vest for tårnet vokser en

hængeask, og ved nordmuren ud for præstegårdshaven nogle store elmetræer.

Hovedindgangen i syd er en portal med køreport og fodgængerlæge (sml. fig. 1), som ifølge indskrift er opført 1670; men ommuret flere gange og i sin nuværende skikkelse genopført 1982.¹⁴ Åbningerne er fladrundbuede, faldede mod kirkegården og kronet af kamtakker, hvis afdækning af vingetegl har indvendigt fald. Udvendig over køreporten var indtil seneste genopbygning indfældet en tavle af rød Ølandskalksten, 55x50 cm, hvis latinske *byggeindskrift* (reliefversaler) var stærkt forvitrede og derfor bedre kendt gennem ældre afskrifter og undersøgelser:¹⁵ »Q(vod) D(eus) B(ene) V(ertat). Magni regis Friderici 3 pia indulgentia [Enjvaldi a Parsberg regis in Frydendal præfecti prompta iuvante indvstria sollicitante magister) N. Wandstad loci pastore restavratam coemiterii huius coronam feliciter claudio MDCLXX« (Monne Gud vende det til det gode! Ved den store kong Frederik III. s imødekommenhed, ved Enevold Parsbergs, kongens befalingsmand på Frydendals hurtigt hjælpende flid, på opfordring af magister Niels Wandstad, stedets præst, afslutter jeg lykkeligt den istandsatte murkrone på denne kirkegård 1670).

Ved portalens genopførelse udtoges tavlen og en glat stenplade af samme materiale indsattes i stedet. De sortbejdsede tremmefløje af træ er af nyere dato, i lighed med den udvendige stentrappe. I vest ud for tårnet er der en låge til præstegården, som er ommuret med små sten 1908.⁹ Den rundbuede åbning har fals mod kirkegården, mens kamtakkerne afdækkes af vingesten med udvendigt fald; sortbejdet tremmelåge af træ. En hvidmalet tremmelåge ved nordgavlen til den gamle skoles udhus, giver adgang til en plads, som formentlig tidligere var skolegård. Samtidig med kirkegårdsudvidelsen 1912 opførtes østsidens portal,¹⁶ hvis spidsbuede køreport har ud- og indvendig fals. De let brynede kamtakker, afdækkes med vingeteg, som har indvendigt fald; tremmefløjerne er fjernet af hensyn til forbindelsen med kirkegårdens yngste afsnit.

†*Indgange*. 1665-66¹⁷ omtales nordre kirkelåge, og 1846¹⁸ ønskedes anbragt en ny låge i det nordøstlige hjørne af kirkegården.

†*Kirkeriste*. 1661-62 anskaffedes ny egeramme til den søndre rist, og 1669-70 fornyedes træværket i den nordre kirkerist.¹⁷

Bygninger m.m. på kirkegården. Den hvidkalkede, teglhængte længe, som hegner kirkegården på en strækning i sydvest er udhus til den tidligere skole, men 1975 indrettet til at rumme *kapel*, *materialrum* og *toiletter*. Op ad den udvidede kirkegårds vestmur er bygget et lille, hvidt *materialsukur*. - Et †*ligkapel*, som opførtes 1888¹⁸ på den nye kirkegård er sløjfet samtidig med nyindretningen af skolens udhus.

1862¹⁸ lagdes *fortov* omkring bygningen.

Kirken er et langhus, hvis ældste del udgøres af skibet fra en formentlig i 1100'rne opført stenkirke med (†)tårn. Koret hertil forsvandt o. 1450, da kirken udbyggedes til langhus. Et våbenhus ud for syddøren var muligvis allerede opført tidligere, mens det nuværende tårn først o. 1500 har afløst det oprindelige. Orienteringen har lille afvigelse mod syd.

Materiale og teknik. Kirken er opført af *rå* og *kløvet marksten*, lagt i nogenlunde regelmæssige, 15-20 cm høje, skifter mellem kvadersatte hjørner. Fra våbenhusloftet ses, at muren ud-

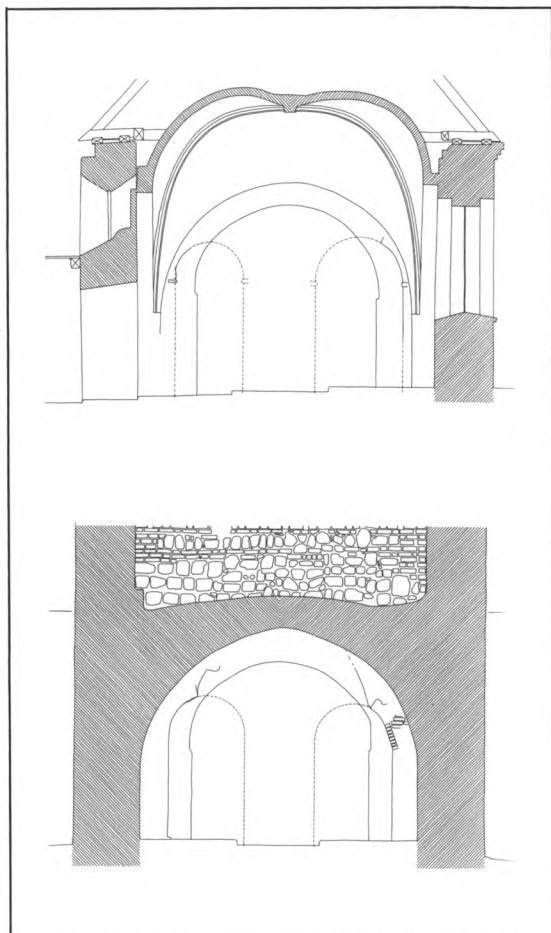

Fig. 3a-b. Tårnbuen med rester af den oprindelige dobbeltarkade (s. 812). a. Facade, set fra skibet, b. Facade, set fra tårnet. 1:150. Målt 1958, tegnet 1963 af I. Arthur-Nielsen. - *Tower arch with remains of the original double arcade, a. Facade seen from the nave. b. Facade seen from the tower.*

vendig har stået dækket af et grusblandet, hvidtet pudslag. Tilsvarende er murenes inderside påført et tykt, hvidtet pudslag, som på søndre flankemur (der muligvis har været repareret, jfr. vindue) til dels er faldet ned. Ved det sydøstre hjørne er murhøjden 4,6 m, målt mellem brolægning og falsgesims.

Vinduer og døre. Skibets flankemure har hver haft to vinduer. Af disse er sydsidens vestlige synligt fra våbenhusets loft, umiddelbart øst for døren. Det måler 160x120 cm i ydre murflugt; i lysningen, 94x33 cm, der sidder 52 cm

indenfor, spores aftryk efter den oprindelige *†egetræsramme* af 4,5 cm tykke brædder. Bue-stikkets issepunkt sidder ca. 30 cm under murkronen, der på dette sted dog er noget usikker på grund af flikkeri. Vinduet er endvidere repareret: Hjørnerne er i murflugten næsten helt af tegl, ligesom der i stikket og ved lysningen til dels er benyttet samme materiale. Teglen dækkes af hvidtet pudslag, over den oprindelige murbehandling. Det korresponderende nordvindue skal delvis have været bevaret, indtil indsættelsen af den nuværende lysåbning sammesteds. Omridset af nordmurens østre vindue anes udvendig. - Syddøren er i brug; men ombygget med lige gennemløbende vanger og rundbuet stik, som stiger mod det indre. Den 95 cm brede norddør anes udvendig under det sekundære vindue.

Indre. I forbindelse med kalkmaleriernes af-dækning 1908-09 fandtes på nordvæggen, lige vest for den oprindelige dør indridsede tegn, der tolkedes som runer,¹⁶ men snarest er *†bomærker?* Tegnene er ikke længere synlige. Loftsbjælkerne har hvilet på murkronen.

(*†Tårn.* Vestgavlen har oprindeligt åbnet sig i en rundbuet dobbeltarkade mod det forsvundne tårns underetage. Heraf ses nu kun de ydre vanger med små fornavede kragbånd, hvori-mod bueslagene er afbrudt lidt over vederlag, ligesom ethvert spor af midterpillen synes forsvundet (fig. 3a-b). Der kendes adskillige eksempler på tidlige tårne med dobbeltarkader mod skibet,¹⁹ og heriblandt tillige sådanne som har pulpitur med bueåbninger mod skibet, et træk, der imidlertid ikke lader sig konstatere i Skamstrup. Dobbeltarkadens søndre bue er på vestsiden repareret med tegl (jfr. fig. 3b). Senere, o. 1400 (jfr. kalkmalerier), er tårnet underkastet en regulær *ombygning*, hvorved den snævre dobbeltåbning er fjernet og erstattet af bred, rundbuet arkade med let overgribende stik. Herved etableredes en mere direkte kontakt mellem skibet og tårnrummet, som udsmykkedes med kalkmalerier.

Ændringer og tilføjelser. O. 1350 eller i hvert fald inden århundredets udgang (jfr. kalkmalerier) er to fag *hvælv* indbygget i skibet. Pillerne

savner vederlagsmarkering og er for hjørnepillernes vedkommende ufalsede. Skjoldbuerne er helstens brede, spidsbuede langs flankemurene, men rundbuede ved gavlene. Den spidse gjordbue er to sten bred, mens ribberne er halvstens med trekløverformet profil.²⁰ I sviklerne ses rektangulære spygat.

Ved hvælvslægningen tilmuredes flankemurenes vestligste vinduer. Det er derfor sandsynligt, at et bredt, fladbuet *†vindue*, hvis vanger mod det indre og stik mod det ydre er synligt omkring langhusets vestligste sydvindue, er indsat som følge heraf.

Blandt kirkens senmiddelalderlige tilbygninger er *langhuskoret*, takket være Isefjordsværkstedets kalkmalerier og en *†altertavle* fra 1488, den eneste, som med sikkerhed kan henføres til et tidspunkt inden altertavlens opstilling, snarest tiden o. 1450-75. Materialet er genanvendte marksten - bl.a. det nedrevne kors hjørnekvadere - vekslende med munkesten. Især mod nord, hvor murværket står bedst bevaret, ses en tendens til bæltemuring, ligesom bomhullerne står åbne både her og i øst. Markstenssølden omfatter i øst tillige en række store rejste sten. Gavlens spidsbuede, falsede vindue er bevaret, blot indsnævret en smule i lysningen i forbindelse med den sekundære vinduesrammes indmuring. Taggavlens blændinger, som muligvis havde spidsbuet afdækning,²¹ er tilmuret, og nye kamtakker opsat 1913.

Nordre flankemur har altid været vinduesløs, mens sydsiden oprindeligt har haft to spidsbuede lysåbninger, hvis stik anes over de nuværende vinduer. Den tre skifter høje falsgesims er næppe oprindeligt. Det indre dækkes af to samtidige hvælv, som hviler på forlæg, undtagen i vest, hvor en spids, helstens bred gjordbue er muret op til skibets østligste skjoldbue. Ribberne er halvstens, og den smalle, spidsbuede gjordbue mellem de to fag har otte cm bred ryg. I østfagets kapper ses spygat.

Våbenhuset er senmiddelalderligt (jfr. *†kalkmalerier*), men har ikke bevaret nærmere daterende enkeltheder. Materialet er rå og kløvede marksten, som over et klart markeret vandret niveau afløses af munkesten, et materialeskifte,

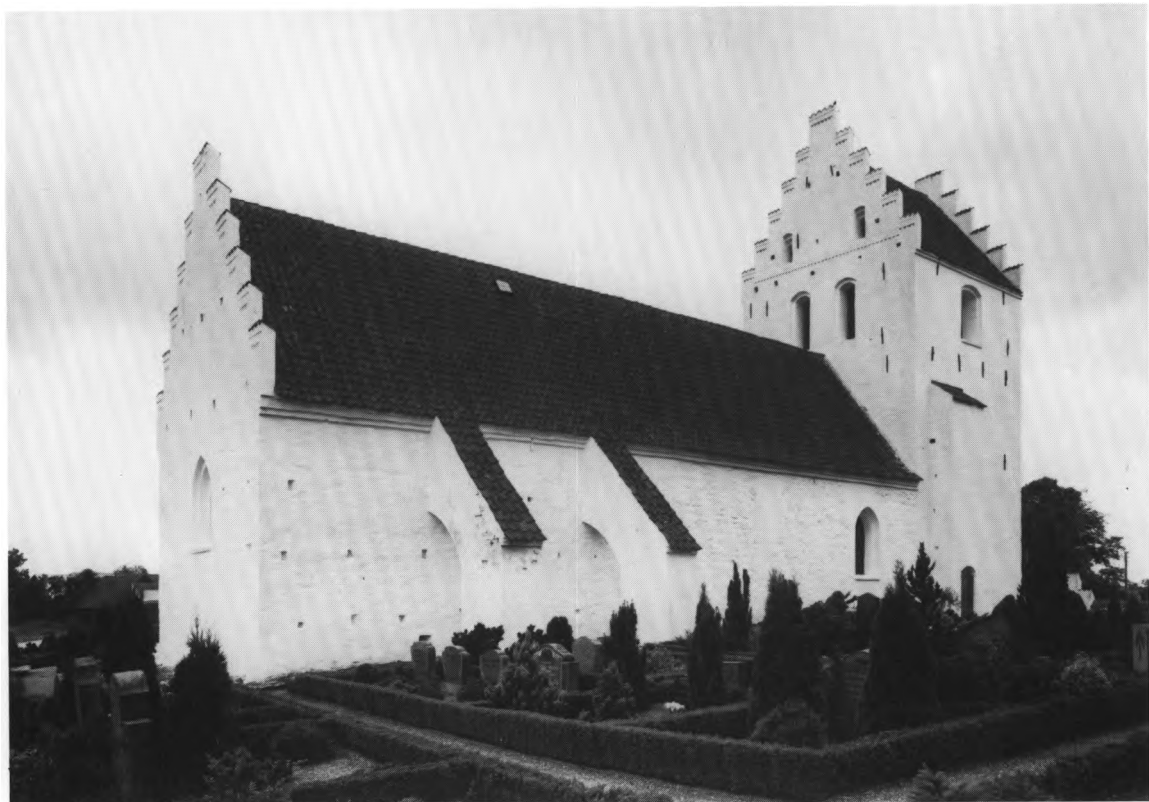

Fig. 4. Ydre, set fra nordøst. NE fot. 1978. - *Exterior seen from the north-east.*

som næppe skyldes ombygning og forhøjelse. Flankemurene har falsgesims. Taggavlens fod markeres af to savskifter, adskilt af glat, og herover brydes den af en blænding, hvis trappeformede afdækning imidlertid er nyere, hvorimod den faldede hængestav er oprindelig. Nederst i blændingen åbner sig to fladbuede glugger, adskilt af en svagt rundet halvstenspile og mod loftet samlet i fladbuet blænding. Kamtakkerne er fra 1913, og den rundbuede, faldede dør, som mod det indre har fladbuet blænding, stammer antagelig fra kirkens hovedreparation i 1842. Østsidens afsprossede trævinduer er formentlig indsat kort efter 1862, da man ønskede et nyt og større vindue.¹⁸

Det senmiddelalderlige *tårn* er opført som afløser for det oprindelige, der synes helt nedrevet, bortset fra østmuren indtil skibets murkroner. Materialet er genanvendte marksten, heriblandt kvadre, som er benyttet til de nedre dele af hjørnerne. Indtil noget op i mellemstok-

værket veksler markstenen med bæltter af muren, der herefter bliver eneherkende. Tårnrummet overdækkes af et samtidigt hvælv, som hviler på forlæg undtagen i øst, hvor der op mod den gamle gavl er muret en rundbuet, helstens bred skjoldbue. Ribberne er halvstens, og der er spygat i flere svikler. I øst- og vestkappen ses *klokkerehuller*, og hvælvet har lette overribber med trinkamme. Det sekundære vestvindue er indsat i en oprindelig lysåbning, der ifølge bevarede spor var fladbuet med spidsbuet spejl mod det ydre. Det meget høje trappehus har fladbuet, falsat underdør. Den murede spindel med loft af fladbuede binderstik belyses af små glugger i øst og vest. Den fladbuede overdør har trinvis stigende loft af rulskestik. Mellemstokværket, som muligvis har haft et gulvlag over hvælvet, belyses i vest af et fladbuet vindue, som udvendigt er falsat. Klokkestokværket har mod øst, syd og vest to slanke, fladbuede glamhuller, som både ud- og

Fig. 5. Indre, set mod øst. NE fot. 1978. - *Interior to the east.*

indvendigt er faldede. Nordsiden har kun ét glasmul, der til gengæld er bredere af hensyn til klokkernes indhejsning. Flankemurene krones af falsgesims. De øst-vestvendte taggavle, af hvilke den vestre er ommuret, står nu begge glatte, kronet af kamtakker fra 1913. På østgavlen ses imidlertid, at de trekantede murflader oprindeligt har haft *†blændinger*, der nu er tilmurede. Dette kan være sket ved en reparation, der til dels borttog blændingernes afdækning i forbindelse med fjernelsen af oprindelige kamtakker. Fodlinjens savskifte er ligesom de to luger (til brug ved stilladsarbejder) med fladbuet, aftrappet stik levn fra gavlens oprindelige komposition. Tilsvarende luger er bibeholdt ved fornyelsen af vestgavlen.

Eftermiddelalderlige ændringer og vedligeholdelse. 1590 skal kirken være »renoveret og forbed-

ret« (jfr. *†korbuebjælke*). Karakteren af den *hovedrestaurering*, som gennemførtes 1842 efter tegninger af »konferensråd arkitekt Hansen«²² (d.e. C. F. Hansen) er derimod bedre kendt. Sikkert er det, at langhusets tre rundbuede sydvinduer (med samtidige støbejernsrammer?) indsattes i ældre åbninger.¹⁸ Da tårnets vinduer er ganske tilsvarende, er disse formentlig samtidige og led i en istandsættelse, der tillige kan have omfattet de rundbuede døre samt fornyelsen af taggavlene, hvis blændinger og kamtakker synes elimineret i 1800'ernes første halvdel.²³ Muligvis var et fjerde rundbuet vindue i langhusets nordside (over for indgangsdøren), som ombyggedes 1915 og selv erstattede et ældre fladbuet (jfr. det udvendigt bevarede stik), også del af Hansens ombygning.²⁴

1876-77²⁵ lod kirkeejeren påny bygningens

indre og ydre istandsætte. Formentlig var det ved denne lejlighed, at man genåbnede det oprindelige østvindue, som fik spidsbuet støbepilensramme.²⁶ Endvidere synes man at have opsat tre udvendige tættepiller — to mod nord og en mod syd - som dog atter fjernedes 1883 på grund af brøstfældighed.²⁷ De statiske problemer bestod imidlertid fortsat, og 1906¹⁰ meldes om udskridning af langhuskorets nordvæg samt heraf følgende skader på hvælvene.

1909 gennemførtes sikringsarbejder, omfattende to udvendige *stræbepiller* (arkitekt Andr. Clemmensen) samt ankre afjern i stedet for af træ.²⁸ I 1911 fik samtlige taggavle påny kamtakker, og 1915¹⁰ rykkedes langhusets nordvindue lidt mod vest og ombyggedes til en spidsbuet, falset åbning i forbindelse med indsættelse af glasmaleri. Skalmuringen af tårnets sydside samt dele af vestmuren er sket i flere omgange og har antagelig været led i 1800'ernes istandsættelser.

Tagværker. Alene våbenhuset har bevaret sit oprindelige tagværk, af eg og med dobbelt lag hanebånd. Spærfødderne og enkelte andre led er udskiftet 1981-82. Langhusets tagværk stammer ligesom tårnets snarest fra en af restaureringerne i 1800'erne. De er begge af fyr, og langhusets har dobbelt lag hanebånd, af hvilke enkelte er genanvendt egetømmer.

1733²⁹ ansøgte kirkeejeren om tilladelse til at udskifte kirkens *†blytag*³⁰ med teglsten, idet hun mente, at forbudet herimod var ophævet.

Kirken står i dag hvidkalket med tage af røde vingetegl. Korgulvet er hævet et trin og dækkes af bræddegulv. Skibets og tårnets midtergang har hovedsagelig kvadratiske gulstensfliser uden fuger, mens der i stolestaderne er hvidskurede brædder som i koret. Våbenhusets gulv er af gule klinker, lagt i sildebensmønster; loftet har gullige bjælker med rosa affasning, og brædderne er mørkerøde.

Opvarmning. Ved restaureringen 1876 fik kirken kakkelovn, som 1898 på grund af røg flyttedes fra langhusets nordvæg til tårnbuen;⁹ men 1906¹⁰ var ubrugelig. 1909⁹ fik man ny kakkelovn, som senere erstattedes af kalorifer; denne fornyedes 1940. 1958 installeredes el-varme.

Glasmalerier. 1) 1915 indsattes i langhusets til samme formål ombyggede nordvindue et glasmaleri af apostlen Johannes (efter Thorvaldsen), udført af Andr. Goos og skænket af kirkens præst, Henry Larsen. 2) O. 1943 indsattes i tårnets vestvindue et glasmaleri, forestillende Marias ophøjelse, udført efter forlæg af Johan Thomas Skovgaard.

KALKMALERIER

Ved kirkens restaurering 1908¹⁶ blev der fundet kalkmalerier af provst Henry Larsen, som straks underrettede Nationalmuseet. Umiddelbart efter fremdrog man under ledelse af museumsinspektør M. Mackeprang kalkmalerier fra flere forskellige perioder på såvel vægge som hvælv. Afdækningen medførte nedhugning af en dekoration på ribber og jordbuer, formentlig fra 1842. Samme år blev malerierne nøjere undersøgt og yderligere afdækning foretaget af konservator Eigil Rothe, som også var ansvarlig for den efterfølgende restaurering i 1909. Malerierne på andet, tredje og fjerde hvælvfag blev istandsat; for sidstnævntes vedkommende dog kun den rent ornamentale del. Endvidere billederne på nord- og sydvæggen i andet fag - dog kun den ornamentale del - på tårnbuens underside samt et bomærke på tårnrummets østvæg. De øvrige hvælvbilleder samt fragmenter på væggene overkalkedes alle. Undtaget herfra var en Mariafremstilling på korvæggen, som endnu en årrække stod fremme urestaureret.

1958 genrestaureredes de tilstøvede malerier under ledelse af Olaf Hellvik. Ved denne lejlighed fremdrog man på tårnrummets østvæg en korsfæstelsesscene, som restaureredes året efter, samtidig med at en eftermiddelalderlig dekoration på tårnhvælvets ribber overkalkedes.

En mindre brand tilsødede i 1971 kalkmalerierne og beskadigede partielt dekorationen på nordvæggen i andet fag. Det ødelagte parti rekonstrueredes 1972 i forbindelse med rensningen af den øvrige udsmykning (O. Hellvik).

1) O. 1375-1400 udsmykkedes hvælvene i det oprindelige skib (fig. 6).

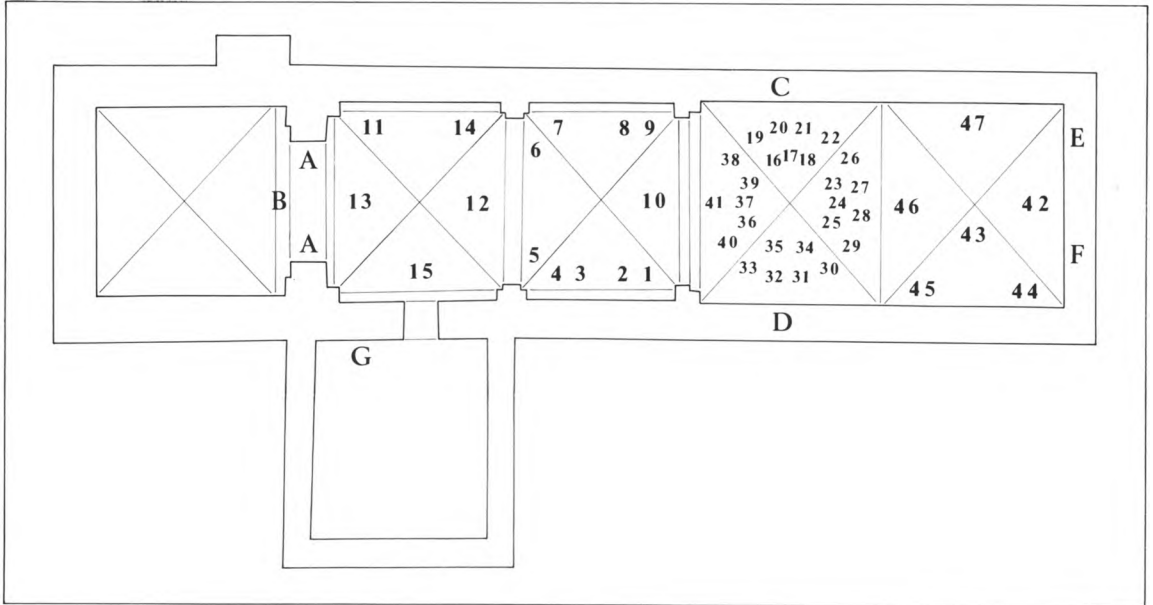

Fig. 6. Skematisk plan over gotiske kalkmalerier i langhuset, tårnrummet og våbenhuset. 1-15. Malerier i skibet, udført o. 1375-1400 (s. 815). 1. S. Æmilianus. 2. S. Laurentius. 3. Bispehelgen. 4. S. Peter. 5. Grif. 6. Løvinde. 7. S. Mikael. 8. S. Olav. 9. Ørn. 10. S. Olavs kapsejlad. 11. Syndefaldet. 12. Dommedag. 13. Dommedagsscener. 14. De dødes opstandelse. 15. Helvede. - A-B. Malerier i tårnrummet, udført o. 1400 (s. 823). A. Drage. B. Korsfæstelsen. - 16-47 og C-F. Malerier i langhuset, udført af Isefjordsværkstedet o. 1460-80 (s. 824f.). 16. Bebudelsen. 17. Besøgelsen. 18. Fødslen. 19-21. De hellige tre konger. 22. Herodes. 23-25. S. Laurentius' barndom: 23. Fødsel. 24. Befrielse fra Djævelen. 25. Døb. 26-33. S. Laurentius' martyrium: 26. I forhør. 27. Uddeler almisser. 28. I forhør. 29. Hudflettes. 30. I fængsel. 31. Prygles. 32. Skoldes. 33. Brændes. 34-35. Pave Sixtus' martyrium: 34. I forhør. 35. Halshugges. 36-38. S. Hippolytus' martyrium: 36. I forhør. 37. Torteres, 38. Slæbes til døde. 39. Romanus halshugges. 40-41. Kejserdatteren Cyrillas martyrium: 40. I forhør. 41. Halshugges. 42. Kristus (Gud) i sin herlighed. 43. Adam og Eva i Paradis. 44. Skabelsen. 45. Syndefaldet. 46. Uddrivelsen af Paradis. 47. »S. Jørgen«. C. De hellige tre kongers tilbedelse. D. S. Sebastian. E. Maria i solgisel. F. S. Martin. G. Maleri i våbenhuset, udført o. 1460-80 af Isefjordsværkstedet? (s. 830) Lykkehjulet. - *Schematic plan of Gothic murals in the church, the tower and the porch. 1-15. Murals in the nave from c. 1375-1400. 1. St. Aemilianus. 2. St. Lawrence. 3. Bishop saint. 4. St. Peter. 5. Griffin. 6. Lioness. 7. St. Michael. 8. St. Olav. 9. Eagle. 10. St. Olav's boat race. 11. The Fall. 12. The Last Judgement. 13. Scenes from The Last Judgement. 14. The Resurrection of the Dead. 15. Hell. A-B. Murals in the tower bay from c. 1400. A. Dragon. B. The Crucifixion. 16-47 and C-F. Murals in the nave by the Isefjord workshop from c. 1460-80. 16. The Annunciation. 17. The Visitation. 18. The Nativity. 19-21. The Magi. 22. Herod. 23-25. The Infancy of St. Lawrence: 23. Birth. 24. Liberation from the Devil. 25. Baptism. 26-33. The Martyrdom of St. Lawrence: 26. The Interrogation. 27. Giving alms. 28. The Interrogation. 29. The Flagellation. 30. Inprison. 31. The Torment. 32. The Scalding. 33. The Burning. 34-35. The Martyrdom of Pope Sixtus: 34. The Interrogation. 35. The Beheading. 36-38. The Martyrdom of St. Hyppolytus. 36. The Interrogation. 37. The Torturing. 38. Dragged to Death. 39. Romanus is beheaded. 40-41. The Martyrdom of Cyrilla, Daughter of the Emperor. 40. The Interrogation. 41. The Beheading. 42. Christ (God) in Majesty. 43. Adam and Eve in Paradise. 44. The Creation. 45. The Fall. 46. The Expulsion. 47. »St. George«. C. The Adoration of the Magi. D. St. Sebastian. E. The Virgin in Glory. F. St. Martin. G. Mural c. 1460-80 in the Southern porch by the Isefjord workshop? The Wheel of Fortune.*

I det nuværende *tredje hvælv* fra øst er helgener, symboler og legendefremstillinger. - Østkappen skildrer Olav den Helliges kapsejlad med broderen Harald Hårderåde (fig. 7). To skibe ses i høj søgang med spændte sejl stævne

mod nord. Imellem er indskudt en liljebåret grenroset med trekløver- og fligede blade. Det bageste skib er klinkbygget og forsynet med rør og dragekronede stævne samt stort råsejl, der fastholdes til masten med en kuglebesat

Fig. 7. S. Olavs kapsejlds. Kalkmaleri fra o. 1375-1400 i østkappen af langhusets tredje hvælv (s. 816f.). Eigil Rothe fot. 1909. - *St. Olav's boat race. Mural c. 1375-1400 on the east cell of the church's third vault.*

rakke. Øverst krones masten af et latinsk kors, hvorunder en sribet vimpel med en enkelt lang tunge. Otte delvist bevæbnede, hjelm- og brynjeklædte mænd ses bag rælingen. Skibet foran er en kravelbygget kogge med ankerbe-hængt, krenelleret platform på forstavnen og agterstavnen opbygget som et kastel, kronet af skjolderand. Masten bærer stort råsejl med ud-gigskurv over råen og afsluttes med et Georgs-kors over sribet vimpel med en udtrukket tunge øverst. Af besætningen er kun tre mand syn- lige: to i forstavnen og den sidste i bagstavnen med en bagudvendt læsbue i hånden. — Billedet bygger på en legende eller folkevisse om kapsej- ladsen.³¹ Målet var Trondheim og gevinsten Norges trone til den først ankomne. Skønt O- lav lod sig sinke for at deltage i gudstjeneste,

vandt han. Ved guddommelig indgriben skød hans skib en overnaturlig fart. Så hurtigt løb skibet, at det nåede målet før den pil, han med sin bue afskød undervejs. Utvivlsomt forestil- ler bueskytten på det forreste skib Olav.

Syd-kappen (fig. 8) er opdelt af fem treklø- verbuede arkader, bæret af slanke søjler og for- oven afsluttet af en rosetprydet dobbeltstreg og krenellering samt allerøverst en gavlfornet tre- kant med kløverbladsbue. I den midterste arka- de ses et blomstrende træ, og i de øvrige står fire helgener, parvist vendt mod træet i midten. Længst mod øst den oldkristne martyrhelgen S. Æmilianus fra Trevi. Han er kappeklædt, bærer mitra samt korsprydede handsker og holder i venstre hånd et træ med fligede blade. Sidstnævnte attribut hentyder til helgenens li-

Fig. 8-10. Kalkmalerier fra o. 1375-1400 i langhusets tredje hvælv. 8. Sydkappen: Helgener (s. 817f.). 9. Vestkappen: Grif og løvinde (s. 819). 10. Nordkappen: S. Mikael, S. Olav og ørn (s. 819f.). Eigil Rothe fot. 1909. - *Murals c. 1375-1400 on the church's third vault. 8. South cell: Saints. 9. West cell: Griffin and lionsess. 10. North cell: St. Michael, St. Olav and eagle.*

delseshistorie, der beretter, hvorledes han efter at have nægtet at tilbede hedenske guder blev bundet til et dødt træ, som derefter skød friske blade. Indsættelsen af en krog til prædikestolens himmel har ødelagt ansigtet og formentlig også glorien. Derefter følger den kjortelklædte S. Laurentius med rist og bog i hænderne. Vest for træet ses en skægget, uidentificerbar bispelhelgen med mitra og stav. Rækken af stående helgener afsluttes af S. Peter med en stor nøgle i højre hånd.

Midt i vestkappen (fig. 9) er et træ med hjerteformede blade flankeret af to modstillede dyr. Mod syd en vinget grif med stort krummet næb, ørnelt lignende forkrop og bagkrop som et hovdyr. Mod nord løvinden som op-

vækker sine tre døde unger - en dyrefabel, der symboliserer Kristi opstandelse. Over løvinden ses to trekløverbuer, svarende til sydkappens arkader, og derover horisontale streger som mod midten er svunget op og formet som store, symmetrisk arrangerede spidsede og fligede blade.

I nordkappen (fig. 10) er et blomstrende træ i midten flankeret af S. Mikael Sjælevejeren mod vest og mod øst af Olav den Hellige sammen med en dobbeltørn. Den gloriøse S. Mikael står svajet med højt oprejste vinger og holder med kun to af højre hånds fingre vægten, hvis skåle er fyldte med sjæle. Tre hornede djævlø søger uden held at tynde den høj tplacerede skål ned for at bemægtige sig sjælene for Helvede.

Fig. 11. Dommedag. †Kalkmaleri fra o. 1375-1400 på østkappen i langhusets fjerde hvælv (s. 820). M. Mackeprang fot. 1908. - *The Last Judgement. †Mural c. 1375-1400 on the east cell of the church's fourth vault.*

Olav den Hellige sidder på en firpasprydet trone med lavt ryglæn og holder et rigssæble med kors og en langskaftet skægøkse. Dobbeltørnens betydning forekommer i sammenhængen uklar, men har måske en symbolsk (politisk) betydning.³²

I nordkappens østre svikkel og begge svikler i øst- og sydkappen er der malet en række trekløverbuer båret af tynde søjler, som øverst afsluttes af en horisontal streg, der danner grundlinie for den figurative udsmykning. De resterende svikler står tomme.

Samtidig med billederne i tredje hvælv var der malet nu overhvidtede †kalkmalerier i fjerde hvælv, som fremstillede Syndefald og Dommedag.

I østkappen Dommedag (fig. 11). Kristus tronede i midten, tilsyneladende siddende på

regnbuen og med fødderne på jordkuglen.³³ Armene var oprakt, så vunderne blottedes, og fra hans mund udgik to sværd. Til venstre anedes hoved og vinger af en basunblæsende dommedagsengel. Som bisiddere seks apostle placeret på hver side af Kristus, højtsiddende på store opstablede, kasseagtige troner, hvoraf flere var prydet med firpas, ruder- eller kvadrerede mønstre som Olav den Helliges. De fleste af apostlene sad med bøger, men næst Kristus ved hans højre side sås Peter med en stor nøgle. Kappens søndre svikkel blev ikke afdækket, men i den nordre var malet en kutteklædt gejstlig, der lagde højre hånd på hovedet af en knælende person, som rakte en rund genstand (mønt?) frem. Scenen forestiller bodssakramentet: kirkens syndsforladelse af den bodfærdige (gavegivende) lægmand efter skrifte.³⁴

Fig. 12. Syndefaldet og de dødes opstandelse. †Kalkmaleri fra o. 1375-1400 på nordkappen i langhusets fjerde hvælv (s. 821). M. Mackeprang fot. 1908. - *The Fall and the Resurrection of the Dead.* †Mural c. 1375-1400 on the north cell of the church's fourth vault.

Nordkappen (fig. 12) var fra skjoldbuens isepunkt til kappens top delt i to scener af en kraftig optrukket streg. Til venstre sås Syndefaldet bag paradishavens lave, krenellerede kvadermur. Adam og Eva stod nøgne, dækkende deres skam med figenblade, på hver side af kundskabens træ. Eva rakte Adam et æble, mens hun fra slangen modtog et andet. Kappens østre halvdel, der knap blev halvt afdækket, knyttede sig til østkappen og viste de dødes opstandelse. De nøgne, udmagrede døde steg op af kasseagtige grave, hvis låg skubbedes til side. De to øverste menneskesjæle krydsede ben på en ejendommelig, næsten dansende måde.

I sydkappen (fig. 13) vistes de fordømtes pinsler i Helvede. Til venstre en svajrygget, hornet djævel bevæbnet med morgenstjerne,

som drev de dømte hen mod helvedesbygningens indgang. Bagest blandt disse sås her fremhævet en skægget synder med en lille hornet djævel på skulderen. Djævelen havde tvunget hans hoved bagover og hældte fra en langstrakt pose noget ned i hans mund. Motivet kunne måske forestille en af dødssynderne, i så fald frådseriet.³⁵ Den forreste af de dømte i forgrunden bar kappeslæbet for en stor hornet djævel, som stod foran helvedesportens åbne fløjdøre. Djævelen havde en ring om halsen, hvortil der var fastgjort en svær kæde, som omspændte en skare dømte. Til højre var bygningens side åbnet, og man så en stor gryde fyldt med fortabte ophængt i en lang, savtakket metalkrog over blussende ild. Tæt omkring gryden stod djævlene med gaffelgrene forke, hvormed de fortabte hindredes i flugt. En nøgen mand sad øverst til

Fig. 13. Helvede. †Kalkmaleri fra c. 1375-1400 på sydkappen i langhusets fjerde hvælv (s. 821 f.). M. Mackeprang fot. 1908. - *Hell. †Mural c. 1375-1400 on the south cell of the church's fourth vault.*

højre på en kasseformet tronstol og forestillede måske Helvedes fyrste.

Vestkappen var ved den forsøgsvisse afdækning meget dårligt bevaret. Ifølge Henry Larsen »syntes [kappen] helt at have været dækket med Billeder af mærkelige Stormaander og basunblæsende Engle (Åb. 7,1; 8,6)«¹⁶ Det fotograferede parti af kappens søndre del (fig. 13) viser, at den øvre del med en streg har været afgrænset fra den nedre. I denne øvre del anedes en lille skikkelse, som med begge hænder syntes at holde en søjlelignende genstand frem. Måske var der her tale om en fremstilling af Kristi marterredskaber.

Ornamentik og farver. Hvælvenes skæringspunkter prydes af rosetter, der er sammensat af palmetter med grønne blade og rødbrune stængler i hver af de fire kappetoppe. Ribberne i tredje hvælv er inderst rød- og hvidstribede,

mens det yderste led bærer røde, linseformede bånd på blåt mønster af krydsende linjer. Fjerde hvælvs ribber bærer en stregdekoration med firkanter af vekslende farve, form og størrelse. Begge hvælvs gjord- og skjoldbuer er kantet af en kvaderdekoration i vekslende røde, hvide, gullige og grå farver. Adskillige kvadre er påført et mønster af prikker, krydsende linjer eller varierende firpas-ornamenter. Buernes underflader i tredje hvælv er dekoreret med ranke, hvis store fligede blade er grønne, røde eller grå. Dog består dekorationen på underfladen mellem tredje og fjerde hvælv af en palmetranke. De nu overhvidtede underflader på skjoldbuerne i fjerde hvælv havde i nord en dekoration af krydsende linjer eller prikker og i syd en bladranke.

De dominerende farver i tredje hvælv er rødt, grønt, gule og brune nuancer. Rødt og

grønt er kontrasteret i S. Mikael og helgenernes klæder; griffen og løvinden står gulligt brune og skibsskrogene med brunlige toner over sorte bølger. Fjerde hvælvs dekoration stod overvejende med rødt optrukne konturer og sparsomme farverester: grønt, hvidt og gult foruden rødt især anvendt på figurerens hår og skæg og deres klæder.

Både hvad angår stil og indhold er decorationen beslægtet med udsmykninger i Bregninge (Skippinge hrd.) og Højby (Ods hrd.). Vekslen mellem enkeltstående, ofte flertydige, symboliske eller moraliserende motiver og umiddelbart episk betonedede scener, der hyppigt forekommer i suiter, er karakteristisk for disse udsmykninger, der synes at repræsentere et overgangsstade.³²

2) O. 1400 blev tårnbuens underside samt tårnummets tilgrænsende østvæg udsmykket med kalkmalerier (fig. 6).

På *tårnbuens underflade* (fig. 14) er der malet to modstillede røde drager med grå vinger. Fra halerne skyder stængler, som bærer hjerteformede blade, og tungen stikker ud af det tandbesatte gab. Under dragerne ses på begge vanger et draperi, ophængt i stang med ringe. Omkring buens kanter både mod øst og vest er der malet en dekoration af vekslende røde, hvide og grå stiksten, som dog delvist er overmalet ved buens top på tårnummets østvæg.

Umiddelbart over buen på *tårnummets østvæg* ses en korsfæstelsesscene (fig. 15), hvis øvre del er afskåret af det senere hvælv, som kom til ved opførelsen af det nuværende sengotiske tårn. Omtrent midt i billedet, der rummer syv personer, ses Kristi ben med fødderne naglet til korset og foran til venstre en halvt knælende, tilbagehældende skikkelse i folderig kjortel, antagelig den afmægtige Maria. Bag hende og til højre for korset ses det nederste af tre fornemme mandskjortler; fra bæltet på skikkelsen længst til højre hænger bjælder. Længere til højre er der et stort sværd og bag det resterne af en kjortel. I forgrunden er der yderst til højre et par bøjede ben, som utvivlsomt hører til en person, der er i færd med at spænde armbrøsten foran. Nederst ved buens kant ses længst til

Fig. 14. Drage. Kalkmaleri fra o. 1400 på nordre del af tårnbuens underside (s. 823). LL fot. 1978. - *Dragon. Mural c. 1400 on the north part of the tower arch's soffit.*

højre og bag sværdet og armbrøsten tre røde stiksten, hvis tilstedeværelse virker umotiveret. Antagelig har det ikke været meningen, at de skulle gribe ind i korsfæstelsesscenen. Det synes, som om kunstneren helt eller delvist har overkalket dem til fordel for denne scene, der, måske på grund af det tidligere tårnrums ringe højde, har måttet presses helt ned til buens kant. Sammenblandingen af de to lag skyldes i så tilfælde den nutidige afdækning.

Til såvel tårnbuens dekoration af stiksten og drager som korsfæstelsesscenen findes i den nærliggende Jyderup kirke tydelige paralleller (s. 738f., fig. 8, 12).

3) O. 1460-80 har Isefjordsværkstedet udsmykket hvælv og vægge i første og andet fag samt muligvis tillige udført en forsvundet lykehjulsfremstilling på våbenhusets nordvæg (fig. 6).

I *andet hvælv* skildres scener fra Kristi barndomshistorie og helgenmartyrier. Scenerne er rammet ind af to over hinanden stillede, rundbuede arkaderækker alle fire kapper rundt, en form for strukturering, som også kendes fra

værkstedets malerier i sakristiet i Bregninge (Skippinge hrd.). - I nordkappen (fig. 16) vises scener fra Kristi barndomshistorie: Øverst til venstre knæler englen og Maria i Bebudelsen på et mønstret tæppe, som angiver, at begivenheden foregår indendøre. Englen står iført rigt mønstret kjortel med et skriftbånd, hvis skrift lyder: »Ave graci(a)« (vær hilset, (du) benådede). Maria knæler overfor med udslagent hår. I Besøgeisen i den midterste arkade mødes de to kvinder uden for en lille bygning, formentlig Zacharias' hus. I Fødslen til højre knæler Maria tilbedende over for det nøgne, ligeledes knælende barn i stråleglans. Æslet og oksen bagved bøjer sig over krybben, og en søjle med udsnit af tag angiver staldbygningen. I hver sin arkade ses i nederste række De hellige tre konger til hest, rigt udstyret og på vej til barnet med gaver. De rider gennem et træbevokset landskab, og yderst til højre står kong Herodes foran sit palads, anbragt i en fjerde arkade, der afbrydes af nordøstre ribbe.

I øst-, syd- og vestkapperne vises oldkristne martyrier, handlingsmæssigt indbyrdes for-

Fig. 15. Fragment af Korsfæstelsen. Kalkmaleri fra o. 1400 på tårnrummets østmur (s. 823). LL fot. 1978. - *Fragment of the Crucifixion. Mural c. 1400 on the east wall of the tower bay.*

Fig. 16. Jesu barndomshistorie. Kalkmaleri på nordkappen i langhusets andet hvælv, udført af Isefjordsværkstedet o. 1460-80 (s. 824). Eigil Rothe fot. 1909. - *The Infancy of Christ. Mural c. 1460-80 on the north cell of the church's second vault, by the Isefjord workshop.*

bundet og centreret omkring S. Laurentius.

I østkappens øverste arkaderække (fig. 17) er skildret S. Laurentius' barndomshistorie.³⁶ Til venstre ses hans fødsel: Moderen sidder i en seng under et stormønstreret tæppe, mens en barselskone rækker det svøbte barn til faderen. Begge forældre bærer kroner, der angiver deres høje rang. Ifølge legenden stjal djævelen en nat barnet og lagde i stedet den skifting, som i det midterste billede findes af den rædselslagne amme. Midt i billedet ses djævelen, der har gemt barnet i et laurbærtræ (heraf helgenens navn) i Italien, hvor pave Sixtus II, der ses til højre med tredobbelt pavekrone, bibel og korsstav, finder drengen. Paven lod drengen opdrage i kristen tro, og i det følgende arkadefelt døber Sixtus barnet, assisteret af to gejstlige.

Neders te rækkes fire billeder skildrer - i sammenhæng med sydkappens nederste række

— legenden om S. Laurentius' martyrium. De øvrige fire martyrier i den resterende del af hvælvet er alle knyttet sammen med S. Laurentius' historie i Jacobus de Voragines »*Legenda Aurea*«, der utvivlsomt har tjent som litterært forlæg for denne del af udsmykningen.³⁷

I legendens skildring fortælles om tronraneren Decius, som - efter at have myrdet den kristne kejser Filip - lader Roms kristne forfølge for at generhverve kejsertronens rigdomme, der i tide var blevet overdraget til pave Sixtus II. Decius lader Sixtus arrestere og siden henrette, men Sixtus har forinden overladt den eftersøgte pengesum til ærkediakonen Laurentius, der fordeler den blandt de fattige kristne. Dette kommer Decius for øre, og han lader Laurentius arrestere, resultatløst forhøre og derpå fængsle. Under tortur ved forhør hos kejseren og i fængslet gør Laurentius' standhaf-

Fig. 17-19. Kalkmalerier i langhusets andet hvælv, udført af Isefjordsværkstedet o. 1460-80. 17. Østkappen: Legenden om S. Laurentius' barndom (s. 825). 18. Sydkappen: Pave Sixtus' og S. Laurentius' martyrium (s. 827). 19. Vestkappen: Hippolytus', Romanus' og Cyrillas martyrium (s. 827f.). Eigil Rothe fot. 1909. -

tighed og undergerninger et sådant indtryk, at hans fangevogter, præfekten Hippolytus og en ridder, Romanus, lader sig døbe af ham. - Det nordligste billede i østkappen viser den gloriøse Laurentius stædt for kejser Decius, der sidder på sin trone med et liljescepter. På næste billede ses Laurentius, der uddeler den overladte pengesum til de fattige kristne. Det tredje, fragmentarisk bevarede billede fremstiller atter Laurentius i forhør hos kejseren. I det fjerde piskes han af to bødler på befaling af kejseren, der ses med sit sværd til venstre, mens Guds velsignende hånd kommer til syne i himlen. - I sydkappens nederste række (fig. 18) fortsættes Laurentius' historie. Længst mod øst ser man Laurentius blive ført i fængsel, formentlig af Hippolytus. Fængslet vises som en borglignende bygning til venstre. I det næste billede træk-

ker to bødler klæderne af ham og trakterer ham med køller. I det tredje overhældes han med kogende olie, mens han står nøgen i en tønde. I det sidste billede brændes den nøgne Laurentius, liggende på en rist over flammende ild, mens bødler holder ham på plads med gaffelgrene forke. Med sit sværd står Decius iagttagende mellem bødlerne.

De to billeder i øverste række skildrer pave Sixtus' martyrium. Til venstre forhøres paven, der føres frem for kejseren af fire mænd, og i næste scene eksekveres hans henrettelse ved halshugning, mens kejseren, støttet til sit sværd, ser til. Til højre, foroven, ses Guds velsignende hånd.

I vestkappen (fig. 19) fortsætter martyrfremstillingerne på grundlag af *Legenda Aurea*. - Øverst til venstre ses den tilfangetagne præfekt

Figs. 17-19. Murals c. 1460-80 on the church's second vault, by the Isefjord workshop. 17. East cell: The Infancy of St. Lawrence according to legend. 18. South cell: The Martyrdom of Pope Sixtus and St. Lawrence. 19. West cell: The Martyrdom of Hippolytus, Romanus and Cyrilla.

Hippolytus i forhør hos kejseren. Han står ydmygt med korslagte hænder, fastholdt af en vagt med krumt sværd hængende fra bæltet. - Ifølge legenden³⁷ havde han begravet den døde Laurentius, hvilket kejseren erfarede og derpå lod ham arrestere. Under forhøret bekendte Hippolytus sig som kristen, hvorefter han blev torteret og dømt til døden. - I næste billede ses Hippolytus bundet til et T-formet kors, mens to bødler med jernkroge flænses hans krop. Kejseren står med bydende hånd til venstre. Billedskildringen springer nu fra øverste til nederste række, utvivlsomt af pladshensyn. I det nordligste felt i nederste række følger eksekveringen af Hippolytus' dom indrammet af en arkade med dobbelt bredde. Hippolytus er med reb blevet fastbundet til to heste, der skal slæbe ham til døde. En bøddelknægt med svingende pisk overskrævs på den forreste hest holder sig rede. Kejserskikkelsen længst mod nord i det tilstødende felt til venstre er vendt mod Hippolytusbilledet. Formentlig hører skikkelsen, med sværd og bydende gestus, på trods af den adskillende søjle med til sidstnævnte billede og forestiller i så fald kejser Decius.

Sidste scene i øverste række fremstiller ridderen Romanus' endeligt. Også han bekendte ifølge legenden³⁷ sin nyvundne kristne tro over for kejseren og blev dødsdømt. I billedet falder ridderens hoved for bødlens sværd; atter med kejseren som befalende tilskuer. Øverst til højre ses Guds velsignende hånd fra himlen.

De to resterende scener i nederste række viser kejserdatteren Cyrillas martyrium. Ifølge legenden³⁷ lod kejser Decius' enke, Trifonia, og hendes datter, Cyrilla, sig døbe under indtryk af Decius' frygtelige død. Den nye kejser, Claudius, dømte siden Cyrilla til døden, da hun nægtede at tilbede de hedenske guder. I scenen til venstre ses Cyrilla mellem to vogtere i rudemønstreret kjole og med krone med kegledannende bøjler; kejser Claudius står med liljescepter og sværd til venstre. I det næste, brede felt halshugges Cyrilla. Bødlen til venstre for den knælende, allerede hovedløse Cyrilla har et mægtigt udstående, langlokket hår. To træer flankerer, hvoraf det forreste deler scenen

i to: neden for trækronen ses til venstre Guds velsignende hånd vendt mod Cyrilla, mens kejserskikkelsen til højre synes at høre med til Hippolytusscenen.

Ornamentik og farver. Ornamentikken er karakteristisk for værkstedet og i overensstemmelse med dets øvrige arbejder i Nordvestsjælland, f.eks. Tuse (s. 597f.), Mørkøv og Bregninge (Skippinge hrd.). Ribbernes skæringspunkt er dækket af en mørkerød og grå storbladet dobbeltroset, der inderst er omkranset af små grå blad bærende kviste, som også kanter fagets jordbuer, og yderst af et bredere bånd af rødbrunt, svunget rankeværk. Lignende bånd med rankeværk afgrænser figurscenerne i alle fire kapper og pryder sviklerne i vest- og østkappen samt kanten omkring den vestlige, ældre og lavere jordbue mod tredje fag. Ribberne dækkes af en gråsort bølgende enkeltstreg med fligede blade. Figurscenernes arkader smykkes øverst af langhårede engle, hvis vinger dækker sviklerne. De bærende søjler hviler på rudeprydede baser, og runde, kapitællignende sten er med mellemrum indskudt på øvre del af søjleskafterne. Figurscenernes to rækker adskilles i hver kappe af en rød knækbåndsbort. På *nord- og sydvæggen* er der øverst under hvælvedekorationerne og midt på væggen malet illusionistiske, mørkerøde draperier; øverst med fiskekrogslignende og nederst med de for værkstedet typiske golfkøllelignende foldekast. Draperierne har indrammet nu overkalkede tvægmalier (jfr. nedenfor). Nederst på begge vægge er draperierne i vid udstrækning rekonstruerede. - Malerierne virker nu temmelig snavsede, og farverne står matte og uldne mod den mere grå end hvide baggrund. Rødt og sortgråt dominerer, mens grønt kun er anvendt i beskedent omfang.

I tilknytning til den øvrige udsmykning i andet fag har Isefjordsværkstedet også udført *†kalkmalier* på *vægge og hvælv i første fag*. På nordvæggen blev der mellem de to nævnte draperier tilsyneladende kun afdækket fragmenter af en enkelt fremstilling: De hellige tre Kongers tilbudelse af barnet. Lignende scener kendes fra bl.a. Mørkøv og Tuse (s. 598), der i begge til-

Fig. 20. Indre, set mod vest. NE fot. 1978. - *Interior to the west.*

fælde dog er placeret i hvælvkapper. På sydvæggen blev der fundet flere billeder, men kun et - der forestillede S. Sebastian - blev identificeret.¹⁶ Fremstillinger af S. Sebastian findes bl.a. i værkstedets udsmykninger i Sønder Asmindrup (s. 187) og Mørkøv.

Første fags hvælv og vægge rummede billeder af Skabelsen og Syndefaldet samt helgenskildringer. - I østkappen et billede af Kristus (Gud) i sin herlighed, tronende i kappens midte og omgivet af de fire evangelistsymboler. På skriftbånd læstes: »Ego sum alpha et o(mega)« (Jeg er begyndelsen og enden). - Sydkappen rummede tre scener, som antagelig har været fordelt med et større billede i kappens midte og et mindre i hver svikkel. Hovedbilledet viste Adam og Eva i Paradis, og på et skriftbånd stod der: »Hic introducu(n)t deus eos in para-

dysu(m) et mo(n)stra(vi)t eos fructu(m) hoc (est) lig(nu)m vite«^{37a} (Her indførte Gud dem i Paradis og viste dem frugten, dette er livets træ). I sviklerne forneden var Skabelsen med skriftbånd, hvorpå: »Hic devus creavit ada(m)« (her skabte Gud Adam) og Syndefaldet. - Vestkappen blev delvist afdækket og kun en enkelt scene identificeredes, nemlig Uddrivelsen af Paradiset. - Det samme gjaldt nordkappen, hvor blot »et brudstykke af en S. Jørgen« blev fremdraget. - På østvæggen var der i nord en fremstilling af Maria i solgisel med Jesusbarnet på armen.¹⁶ Hun stod på måneseglen og havde en krans af stjerner over hovedet. Til venstre sås en engel med røgelsekar. Mod syd blev der afdækket fragmenter forestillende S. Martin i færd med at dele sin kappe med en fattig mand.

Isefjordsværkstedets praksis med altomfat-

tende dekorationer fra Skabelsen i øst til Dommedag i vest, således som det er tilfældet f.eks. i Sønder Asmindrup (s. 185), Dråby (DK. Frborg. s. 2548f.) og Herlev (DK. Kbh. Amt s. 504f.) var udelukket i Skamstrup, hvor der tilsyneladende kun har været tale om at udsmykke hvælvene i det nye langhuskor. Alligevel er den overhvidtede tudsmykning i første fag vidnesbyrd om, at en sådan cyklus er søgt gennemført. Dekorationen her rummer således væsentlige lighedspunkter med udsmykningen i Lyngø (DK. Frborg. s. 1986f.).³⁸ Ingen spor tyder på, at tredje og fjerde fag har været overkalket og dermed til rådighed, da Isefjordsværkstedet udsmykkede de to østligste fag. Årsagen til værkstedets programmæssige disposition kan derfor skyldes, at man simpelt hen som udgangspunkt har accepteret den allerede eksisterende, ældre dekoration i de to vestligste fag, hvor der netop fandtes en Dommedagsdekoration vestligst. Isefjordsværkstedets martyrskildringer har paralleller i tredje fag, hvor martyrhelgenerne S. Olav, S. Æmilianus og S. Laurentius er fremstillet.

4) 1500'erne? Omtrent midt på tårnrummets østvæg, nord for tårnbuen ses et rektangulært indrammet bomærke af armbrøstypen flankeret af bogstaverne v og s, skrevet med versaler.

†*Kalkmalerier.* 1) Senmiddelalderligt. Et billede forestillende Lykkehjulet på våbenhusets nordvæg vest for døren kan have været malet af Isefjordsværkstedet (jfr. Tuse s. 601 f.).¹⁶

2) Eftermiddelalderlig. I forbindelse med genrestaureringen i 1958 blev en eftermiddelalderlig dekoration på tårnrummets ribber overkalket. Dekorationen kan stamme fra 1800'erne (jfr. nedenfor).

3) 1842? Indberetningen fra 1894 og samtidige fotografier dokumenterer, at der da fandtes en middelalderimiterende, ornamental dekoration på skibets ribber og gjordbuer, som man formodede var fra 1842.

Fig. 21. Alterpartiet 1955 med kopi af Thorvaldsens Kristusfigur i altertavlen. Altermaleriet skimtes på væggen til venstre (s. 831f.). Einar V. Jensen fot. 1955. - *View towards the altar in 1955, showing a copy of Thorvaldsen's figure of Christ instead of the altar-piece. The painting from the altar-piece can be glimpsed on the wall to the left.*

INVENTAR

Oversigt. Blandt de bevarede gamle inventarstykker bør fontefoden med dens slangemotiv bemærkes. Fremhæves må endvidere prædikestolen; den bærer snedkersignaturen »AH« og reliefskåret årstal 1591, som antagelig skal ses i sammenhæng med oplysningen på en forsvunden korbuebjælke om kirkens restaurering 1590. Kun lidt ældre er herskabsstolen dateret 1584, mens en dørføj med årstallet 1583 ikke længere eksisterer. Det samme gælder to klokker fra midten af 1600'erne og en skriftestol fra 1687. Fra sidste del af 1700'erne stammer den nyklassicistiske altertavle, som senere er sammenbygget med sidepartierne - oprindeligt degne? og skriftestol - hvis døre fører ind til det nu som sakristi benyttede rum.

Alterbordet er en nyere, helt tillukket fyrretræskasse. 1808 kunne det konstateres, at det gamle †*alterbord* gik ind under det nye.³⁹

Alterklæde, fra 1900'erne, af violet fløj, delt af

to lodrette guldguloner. Et †alterklæde bar von Eyndens våben og årstallet 1723 (sml. tpulpi-tur).⁴⁰ Et andet, af purpurrødt fløj med guldguloner, var fra 1781.⁷¹

Altartavlen (sml. fig. 5), fra o. 1800 (omtalt 1808), er arkitektonisk opbygget med to fritstående joniske søjler foran tilsvarende pila-stre.⁴¹ Søjlerne bærer en trekantgavl kronet af lille, nyere?, latinsk filigrankors.⁴² I tavlen er indsat et maleri (fig. 22), 166 X91 cm, olie på lærred, forestillende Opstandelsen.⁴³ Billedet er udført af kancelliråd [Cornelius?] Høyer ifølge præsteindberetningen fra 1808.⁴⁴ - Ved sin visitats 9. juni 1840 noterer biskop Mynster: »... den franske altartavle, der synes en kopi eller efterligning af den i Frydendals kirke«,⁴⁶ hvorved han må mene altartavlemaleriet. I dets øvre halvdel svæver Kristus med flagrende klædebon på vej mod himlen, højre arm peger opad, mens venstre følger den kurvede linie bagud. I forgrunden tre krigere, een, chokeret, med lanse i hånden, en anden endnu sovende. En engel holder kistelåget.

Farveholdningen er gennemgående lys, Kristi klædebon hvidt, englens kjortel blå, mens krigeren foran har et rødt klæde ved højre arm over rustningen. Kisten og låget er ligesom klipperne til højre i billedet brungrå, himlen blå, sine steder mørk, med lysende gult bag Kristi hoved.

Træværkets staffering fra 1960 ved Aage Sørensens består af hvidt, neapelgult og sort med ret meget guld. I gesimsen forgyldt versalindskrift: »Thi jeg lever og I skal leve Johs. 14,19«. ⁴⁵ Tidligere var farverne brunlige, gråbrune og grålige; ved prøveafrensning forud for nystafferingen fandtes en egetræsmaling og vistnok som ældste farvelag hvidt og guld.

Midtpartiets alterbord, hvorpå den nyklassicistiske altartavle står, flankeres af tilsvarende dørpartier, som nu begge fører ind til et sakristi. Sidepartiernes fløjddøre har forneden glat spejlfyldning, foroven gitter bestående af lodrette og vandrette sprosser af træ. Over mæanderprydet liste glat gesimsfrise med feston; den afsluttende trekantgavl hviler på gesimsens kronliste, der ligesom gavlens skrågesimser har

Fig. 22. Altartavlemaleri fra o. 1800 af Høyer (s. 831). LL fot. 1960. - *Altar-piece from c. 1800 by Høyer.*

tandsnit. De nuværende gavle er nyere, hvilket også gælder skillevæggene, der forbinder sidepartierne med altartavlen. Opfattelsen bekræftes af indridsede versaler bag på søndre væg-stykke: »Completo MCMX« (fuldendt 1910, i forbindelse med hvælvenes stabilisering). Sidepartiernes staffering svarer til altartavlens, ligesom de underliggende lag er identiske. Dog findes underst yderligere et rødt farvelag, som mangler på altartavlen, der i modsætning til sidepartierne har kridtgrund (se endvidere skriftestol).

Thorvaldsens *Kristusfigur*, i hvidmalet zink, 128 cm høj, stod 1840 på alterbordet foran al-

Fig. 23. Sengotiske figurer fra taltertavle (s. 832). Einar V. Jensen fot. 1943. — *Late Gothic figures from †altar-piece.*

tertavlen.⁴⁶ Antagelig ved restaureringen 1875, som ikke er nærmere oplyst, indsattes figuren i en niche i altertavlen, hvorfra den fjernedes 1960.⁴⁷ Nu opstillet i ligkapellet. - I de mellem-liggende år hang opstandelsesmaleriet på korets nordvæg (fig. 21).

(†) *Altertavle.* Af en sengotisk altertavle er bevaret to figurer (fig. 23): en røver og Maria grædende tillige med Johannes, der står bagved hende. I hvert fald røveren må have indgået i en Golgathafremstilling i tavlens midtskab, mens Maria og Johannes ligeledes kan stamme herfra eller fra en (gravlæggelses)gruppe i en af fløjene. I skrivelse dateret juli 1893 omtales tavlen

fra 1488, uden at det fremgår, om årstallet har været skåret eller malet, eller hvor det var anbragt; en mulighed er på et fodbræt eller på predellaen.⁴⁸

Gruppen med Maria er 53 cm høj, Maria alene 43 cm. Med højre hånd løfter hun op i kappen, mens hun med den venstre bruger en flig af hovedklædet til at borttørre sine tårer. I klædedragtens foldekast ses kridtgrund med rester af rød og blå farve. Den gode røver har mistet en del af højre ben, som er bøjet om bag kors-træet. Figuren er 58 cm høj og hænger strakt uden tegn på smerte, med armene bundet bag den vandrette korsarm. Der ses rester af naturlig karnation med blodstænk på kroppen. Han bærer små hvide bukser.

Figureerne er sammenstillet med Hvidovre altertavles figurrige Golgathascene, der følger Notkeskolens gængse skema.⁴⁹

1808 og endnu 1859⁵⁰ stod den gamle altertavle »i forgyldt billedhuggerarbejde« bag den nuværende, således som det også var tilfældet i Ågerup (s. 263 f.), men da pastor Kali Rasmussen 1893 tilbød at yde et tilskud til tavlens restaurering, var den ikke til at finde. På forespørgsel hos kirkeejeren nogle år senere svarede, at tavlen, der ansås for at være uden værdi, var solgt til en antikvitetshandler. Imidlertid blev figureerne 1942 skænket til kirken af en mand i sognet, hvis fader skulle have fundet dem i en affaldsbunke ved kirkegården.⁵¹ Efter restaurering ved Einar V. Jensen ophængtes de på skibets nordvæg over for indgangsdøren.

† *Sidealtertavle?* Gotisk. 1758 var der ved altret »et skab uden beslag, med to døre for, hvorudi står et udhugget billede i fuld korpus med en træbog i højre hånd, hvilket kan ses i gamle tider at have været stærkt forgyldt.«⁵² Som eksempel på en antagelig tilsvarende, bevaret sidealtertavle kan nævnes nr. 1 i Maribo domkirke, hvor skabet, fra slutningen af 1400'erne, rummer en Augustinusfigur og lukkes af to fløje eller »døre«⁵³ Da bogen er det eneste attribut, som nævnes i forbindelse med tavlen i Skamstrup, kan den pågældende helgen ikke bestemmes. Sml. i øvrigt †sidealtertavle fra 1514 i Jyderup (s. 744).

Altersølv. Kalk (fig. 24), fra 1750, 26 cm høj. Den cirkulære fod prydes af drevne rocailledekorationer; tilsvarende dækker den pæreformede knop og den skål, hvori bægeret hviler. Øverst på foden, lige under knoppen, ses fire stempler: mestermærke kronet PLN for Jerome Paul Lenoir (Bøje 447), Københavnsmærke 1750, gardeinmærke for Christopher Fabricius og månedsmærke skorpionen. Under bunden indprikket initialerne »WAH« for Wilhelm August Hansen, der 1774 overtog Torbenfeld og dermed kirken af dødsboet efter sin fader.

Disk, 1775, tv. 15 cm. Glat. Under bunden to ens mestermærker for Thomas Andreas Westrup (Bøje 497). Kalk og disk opbevares i et gammelt, skindbetrukket *futteral* med stemplede, forgyldte ornamenter. Foret er af rødt fløjl, hvorpå smalle guldlidser.

Oblatæske, 1900'erne, af plet, rektangulær, med nadverfremstilling på låget. Under bunden: »C. Møller«.

En †*alterkande* af passende størrelse var anskaffet 1845.¹⁸

Ske, 1903, stemplet A. F. for A. Fléron, Københavnsmærke (19)03 og gardeinmærke for Simon Groth.

Sygesæt, fra 1776, bestående af kalk og disk. Kalken er 12,5 cm høj og har svajknækket fod med fodplade, korte cylinderformede skaftled og samtidigt bæger. Under bunden mesterstempel for Thomas Andreas Westrup (Bøje 497), Københavnsmærke (17)76, gardeinmærke for Fredrik Fabricius og månedsmærke jomfruen. Under fodpladen indprikket initialerne »WAH«, jfr. alterkalken. Den tilhørende disk, 9 cm i tv., er glat. Under bunden to ens mestermærker som kalkens. Sættet svarer stort set til altersølvet i annekskirken i Frydendal. I samtidigt *futteral* med stemplede ornamenter.

†*Altersølv og sygesæt*. Da præstegården brændte 1736, blev kalk og disk af sølv, »et stort og et lidet«, fortæret af ilden.²⁹

Alterstager (fig. 26), middelalderlige. De to stager er ikke ganske ens; den ene måler 44,5 cm, den anden 46,6. Den mindste virker også mest spinkel, muligvis fordi dens tre skafttringe er profilerede. Begge står på fodskål i tre afsæt

Fig. 24. Alterkalk fra 1750 med stempel for Jerome Paul Lenoir (s. 833). LL fot. 1978. — *Altar chalice 1750 with the mark of Jerome Paul Lenoir, Copenhagen.*

og har næsten cylinderformet skaft. Godset er ens i de to stager.

Et †*ildkar* blev repareret 1669.¹⁷

†*Skriftetavle*. 1894 hang i præstens rum bag altret en tavle med 70 huller (til optælling af altergangsgæster). »Hvidmalet med rød påmaling«.

Alterskranke, fra 1910,⁹ hesteskoformet, med joniske søjler af træ, som bærer den svære håndliste. Søjlerne er mørkegrå med forgyldte baser og kapitæler, mens håndlisten står i naturtræ. Den afløste et †*smedejernsrækværk*.

Font (fig. 25), romansk, af granit, tv. 80 cm, højde 97. På den cylinderformede fod ses syv uregelmæssige vertikale fortykkelser og en ottende formet som en slange med snoet krop og hovedet bøjet til højre. Slangen kan symbolisere det onde, Djævelen.⁵⁴ Over det nedre skaftled sidder en stor vulst, som er hugget for

sig. Kummen har næsten lodrette sider og lille rundstav lidt under mundingsranden (sml. Nørre Jernløse, s. 100).⁵⁵ Øverst ses spor af jernbånd. Da fonten 1914, ligesom nu, stod ved korets nordvæg, var en del af foden skjult under gulvet, hvad den endnu bærer præg af.

Dåbsfad, antagelig anskaffet efter at synet 1856 ønskede det gamle fad borttaget og rem-placeret.¹⁸ Af messing, tv. 70,5 cm. Den 13,5 cm brede fane er samlet af fire dele, der er lod-det til bunden. I øvrigt glat. †*Dåbsfåde*. 1833 havde fonten et nyt og et gammelt fad.⁵⁶ 1 842 beskriver J. H. Larsen et »meget stort fad, af tin, med halvkugleformet bund, svarende til Kundbys. Uden indskrift eller spor deraf. Skulle være fundet på marken i en banke, hvil- ket dog næppe er troligt«.⁵⁷

Dåbskande (fig. 27), o. 1850, af tin, 30 cm høj, af den almindeligt forekommende »choko- ladekandeform«, svarende til f.eks. den forsøl- vede kande i Frydendal og en tkande i Tuse, anskaffet 1863 hos Hans Høy, der blev mester

1834 (jfr. s. 608). †*Dåbskande*. Inventariet fra 1910 nævner en dåbskande af messing.⁹

En *fontehimmel* er nævnt 1661,¹⁷ da der be- taltes for indflækning af en delle i hættten over fonten.

†*Korbuekrucifiks*, med »en positur« på hver side, utvivlsomt Maria og Johannes, stod 1758 på en *bjælke* mellem kor og skib. Nogle år forinden var bjælken faldet ned under prædike- nen en søndag, dog uden at gøre understående nogen skade.⁵² På den gamle bjælke læstes: »Respice qvi transis, qvia tu mihi cavsa doloris. En morior pro te, peccatvm desine pro me. A(nn)o 1590« (Flygtige vandrør, betænk: Du blev grund til min smerte og kummer. Ser du: Jeg døde for dig! Ophør at synde for mig!).⁵⁸ Videre oplyser indberetningen 1758, at der på en træbjælke mellem koret og prædikestolen stod: »A(nn)o Do(min)i 1590 blev denne kirke renoveret og forberit«.

†*Korgitter?* O. 1860 nævnes kordøren i for- bindelse med en gravsten.⁵⁰

Den usædvanlige *prædikestol* (fig. 28, 32) har på lågen to reliefskærne skjolde, det ene med Jesumonogram over årstallet 1591, det andet med initialerne AH over krydslagte snedker- jern. Endvidere meddeler en reliefskæren ind- skrift bestillernes, d.e. kirkeværgernes navne samt fortæller, hvem der var præst. Endelig fremgår det af den malede fremstilling med Dorte Gøies navn, våben og årstallet 1594 i et af arkadefelterne, at hun lod stolen staffere nævnte år. Himlen er først kommet til heni- mod år 1800, og stolen hviler på en egestolpe »Sat af L P Iacobsen 1876«, mens opgængens nuværende udformning stammer fra 1960.

Den store kurvs lodrette sider er ved kanel- lerede pilastre delt i seks fag, som på midten og under håndlisten brydes af vandrette lister med indskrifter. Vestsidens to fag nærmest væggen står vinkelret på denne og modsvares af en dør med dobbeltarkader, mens de fire midterste fag danner sider i en polygon. Af spor i malingen på stolens fremspringende bund fremgår, at der har stået søjler ud for pilastrene, tilsyneladende således at de har dækket for de reliefskærne ho- veder, som sidder øverst på pilastrene.⁵⁹ De

Fig. 25. Romansk font af granit (s. 833f.). LL fot. 1978. - *Romanesque font of granite.*

Fig. 26-27. 26. Middelalderlig alterstage (s. 833). LL fot. 1978. - *Medieval altar candlestick*. 27. Dåbskande af tin fra o. 1850 (s. 834). LL fot. 1978. — *Pewter baptismal ewer from c. 1850*.

fremkomne 12 felter har arkader, hvis bueslag med kuglestav langs kanten hviler på pilastre med varieret bladværk i lavt relief. I sviklerne primitivt skårne englehoveder af hvilke nogle er skæggede.

Døren har to dobbeltarkader over hinanden og i de store udsparede rum derover englehoveder svarende til kurvens, men større således at vingerne som et tagformet udhæng breder sig over bueslagene. Imellem dem ses ovennævnte skjolde, det øverste med dateringen, det nederste med snedkersignaturen »AH«. ⁶⁰ Ifølge en indberetning 1894 stod der på den nederste midtpilaster initialerne »RS«; de er ikke omtalt andet steds og ses ikke længere.

De vandrette listers indskrifter er alle med reliefversaler; på den nederste læses: »Anno d(omi)ni 1591 lod Niels Laritzø(n) i Sca(m)-strop oc Olfv Mogensø(n) i Syve(n)dkøb bere-

de denne predikestoel. Her Morten Andersøn Schawbo sognepre(st)«. De to øvre gengiver bibelcitater, på midten: »Oves meæ vocem me-am avdivnt et ego cognosco eas et seowntvr me et ego vitam æternam do eis Iohan: X.« (mine far hører min røst, og jeg kender dem ... Joh. 10,27-28) og foroven: »Salig ere alle de som høre Gvds ord oc bevare det wdi gode hierter, Lucæ 8«).

Ved restaurering 1960 fremdroges den oprindelige staffing og malerierne i arkadefelterne: i øvre række Kristus og de fire evangelister, hvis navne malet med gule versaler anes over deres hoveder: »S: Marcvs«, som i venstre hånd holder blad hvorpå med sorte versaler er skrevet: »A(nn)o d(omi)ni 1594«, derefter »S: Io(h)annis«, »Ih(esu)s Chr(istus)s«, »S: Matthevs« og til sidst »S: Lvcas«. I nedre række ses S. Laurentius med bog i højre hånd og rist i

Fig. 28. Prædikestol fra 1591, med snedkersignatur »AH«, sml. fig. 32 (s. 834). NE fot. 1978. - *Pulpit signed »AH« (cf. fig. 32).*

venstre; hans tilstedeværelse på en efterreformatorisk prædikestol kan skyldes, at han fra gammel tid var kirkens værnehelgen. I næste felt står Paulus med sværd i højre hånd, herefter »Dorete Gøe« og »1594« under anevåbenkombination for Giøe og Rosenkrantz, dernæst Peter med nøgle og i feltet nærmest vinduet præsten, Morten Andersen Schaubo, med opslået bog.⁶¹ De to felter nærmest døren har ligesom dens arkader malede plantemotiver. Figurerens baggrund er hvid og farverne i øvrigt

græsgrøn, rød, violet og gul. De skablonmalede planter er rødbrune på sort bund. Pilastrene mellem fagene er skiftevis rød- og grønmarmerede; samme farveholdning findes på arkadernes pilastre tillige med lidt forgyldning. Forgyldte er også indskrifternes reliefversaler, foroven og forneden på orange, i midten på bleggryn bund. Før restaureringen stod stolen med nyere farver: rødbrunt, grønt og sort med forgyldning og guldbronze. Indskrifterne var forgyldte på sort bund.

Himlen, fra 1700'ernes sidste år, har reliefskåret mænderbort i frisen og tandsnit under fremspringende kronliste. På undersiden spejlfyldning med skæring som dørløj nr. 1; langs kanten nedhængende skårne kvaster. Himlen står afrenset.

Opgangen er mellem to stolestader; til den ene side lukkes trappen af to fag med rudeformet felt, til den anden enkelt fyldingspanel. Stolen står i skibets nordøsthjørne.

Stolestaderne stammer stort set alle fra 1925 (arkitekt Ove Huus),⁹ dog er de fleste ryglæn genanvendte. Langs væggene står paneler samlet af ældre stoledøre. En undtagelse danner de to gavle, der flankerer prædikestolstrappen og en enkelt ved vestre indgangspanel. Disse er jævaldrende med herskabsstolene, som gavlen i vest ligner, men i forenklet udførelse. Den har udsparet muslingeskalornament i topstykket og derover opbygning som herskabsstolens, her dog med indskårne, sammenskrevne initialer »HH« og »PIV« i kvadratet.⁶² Gavlene ved prædikestolen er glatte med en pålagt kanneleret pilaster og trekanttopstykke hvorpå tre tinder som f.eks. i Søndersted (s. 412 med fig. 19). Døren er nyere, hængslerne muligvis ældre.

1862 var stolene rødmaalede⁹ og 1894 ege-træsmaalede, mens de 1956 fremtrådte rødbrune med grønt og guld.⁶³ Siden 1960, da Aage Sørensens afsatte farver i kirken, er gavlene gule med sorte profillister, dog med en enkelt rød under topstykket.

På *præstekonens* *†stol*, som er beskrevet i præsteindberetningen 1758,⁵² var malet Frelserens billede og rundt om skrevet: Joh. 10,9 (Jeg er døren; om nogen går ind gennem mig, han skal blive frelst ...). Under fødderne stod: »Salvator« og på vestre sidestykke (gavl): »Maren Cruse Her Peder Arildsens Ao.« På østre: »Chrestense Friis Her Peder Arildsens 1689. Indeni rundt omkring: Ps. 199 v. 19. 92.130 og 170« (bibelhenviisningerne giver ingen mening, sml. i øvrigt tskriftestol og gravkamre). Stolen stod neden for prædikestolen.

1831 foreslog synet,¹⁸ at der i koret anskaffedes *bænke* til skoleungdommen overensstemmende med skoleanordningen.

Fig. 29. Prædikestolslågen med årstallet 1591 og snedkerens signatur »AH«, sml. fig. 28, 32 (s. 834). Einar V. Jensen fot. 1955. - Pulpit detail with carved date 1591 and carpenter's signature (cf. figs.28, 32).

Alteropbygningens sidepartier har antagelig oprindeligt fungeret som *skrifte- og degnestole*? Deres nærmere beskaffenhed kan ikke erkendes i dag; de kan have været indrettet som to selvstændige stole, hvad der nok er sandsynligst, eller de kan muligvis have været led i et arrangement, der bestod af et skrifterum bag altertavlen. Adgangen har været gennem de mod koret vendende fløjddøre. Tilsvarende indretning fandtes, foruden i annekskirken, f.eks. i Slots Bjærgby fra 1737, mens forholdene i Damsholte svarer til Skamstrups, idet et panelværk slutter sig til altertavlen og afskilrer et lille præsterum.⁶⁴ Sidepartiernes farvelag tyder på, at de er ældre end altertavlen.⁶⁵ Bortset fra de afdækkende trekantgavle og den indskudte mænderliste svarer sidepartierne til Fryden-dals. Op ad nordvæggen er bevaret et panel med enkel barokfyldning (se også altertavle og *†skriftetavle*).

Fig. 30. Sengotisk degnestol (s. 838). LL fot. 1978. - *Late Gothic parish clerk's chair.*

†*Skriftestol*, antagelig bekostet kort efter 1687 af hr. Peder Arildsen. Stolen kendes fra omtale i præsteindberetningen 1758.⁵² Udvendig læstes »oven omkring stolen« (i gesimsfrisen?) citat fra 2 Kor. 5,19: Gud var i Kristus. På døren »nedentil var afmalet Frelserens billede, med dette oven omkring: Død, hvor er din Brod, Helvede hvor er din Sejer« (1 Kor. 15,55). Inden i stolen fandtes indskriften: »Denne Stoel haver Hr. Peder Arildsen ladet bekoste Kirken til nogen Ziirat, det hellige Embede til Nytte og sin Hiærte, Fromme, Dyde=Kiære allerkiæreste Hustroe Maren Cruse Arnolds Daatter til et kiærligt Ihuekommelses Efffterminde, med hvilken han levede i fulde 18 Aar et sødt, livsaligt og veleenigt Ægteskab for Gud og Mennisken, i samme blev hun 3 Sønners Moder: Arnoldus, som døde 1680 d. 20. Dec., Christian, Arild. Hende Hiemkaldede Gud ved en sød og salig Søvn d. 23. Novbr. 1687. Thi effterat hun

ved Guds Naade 13 fulde Aar vel og taalig, troestadig og fornøyet i Guds Villie havde baaret sit beskikkede Svagheds Kors og Byrde, gik hun Himmel=tørstig og Himmel=trøstig til sin Frelsermand, til hvilken hendes Siæl stundede med Længsel, som Duen til Due=Slav(g). Hendes Legeme hviler herunder i Graven og blir ved Christi Forløsnings Krafft efter en ærefuld Opstandelse (?). Hannem bortkaldede Gud d. 2. April 1711« (sml. præstekonens tistol og gravkamre). Stolen stod i koret.

Degnestol (fig. 30), sengotisk, med adskillige fornyelser. Forsiden er vandret delt i tre etager. Nederst tre felter, det ene ganske smalt, de to lige store, næsten kvadratiske, alle med skråfas forneden; derover to låger med samtidigt *læse-blik*, *dørring* og delvis fornyede *gangjern*. Øverst udsavet bræt med fiskeblæreornament. Rammeverket har enkle profiler. Gavlene er oprindelige, men formentlig kun den østre på plads. Den vestre har snarere været brugt som endestykke for bænken; herpå tyder udstemning til et (ryg)bræt. Foroven firblad, hvor østre gavl har kolbeblomst. På pultbrættet såvel som på pultens forside ses mange indridsninger, blandt de ældste kan nævnes »MR 1577«, »NLS 1617« og »IN« flankerende et bomærke. Rygpanelet, af fyr, har renæssanceprofiler, mens bænkens gavle er fra ny tid. Stolen står i afrenset eg med farvespor i bunden af udskæringerne, bag forsidens fiskeblæreudskæringer blåt og rødt. Ved sydvæggen i andet fag.

De to østligste stolestader er indrettet til *her-skabsstole* (fig. 31), og en af gavlene bærer reliefskåret årstal 1584. Alle fire gavle har pålagt kanneleret pilaster med profilkapitel og topstykke formet som cirkelskive hvori muslingeskal over englehoved undtagen nordsidens østgavl, der rummer Rosenkrantz-våben; derunder reliefskåret »F ARK« for fru Anne Rosenkrantz. Gavlene krones af lille kvadrat, nordsidens med rudebosse, sydsidens med sammenskrevne reliefversaler »ARK« for Anne Rosenkrantz og »AG« for hendes ægtemand Albrecht Giøe.⁶⁶ På kvadratets bagside reliefskåret geometrisk mønster.

Begge stader har låge — nordsidens oprinde-

lig, sydsidens eftergjort - med arkade, hvis glatte bueslag bæres af kannelerede pilastre og krones af trekantgavl, der hviler på volutter.⁶⁷ Bukkehornsbeslag. Nordsidens stolerække lukkes mod koret af panel med tre fag arkadefyldinger svarende til stoledørenes og gesims med tandsnit foroven. Ved en mindre brand i kirken 1971 tog især panelet skade; desuden blev rygstød og sæde i stolen ødelagt, samt bagsiden af den vestre gavl.

Siden 1960 står låger og gavle sorte med gule pilastre og lidt cinnober i toptrekanten, englehovederne forgyldte. Rosenkrantz-våbenets farver udførtes 1926⁹ (af H. Munk, Holbæk), tidligere var det brunt.

†*Skab* (monstransskab?). 1758 omtales »et gammelt munkeskab in formam pyramidis«, efter al sandsynlighed et monstransskab, som f.eks. i Mørkøv, »stærkt jernbeslået, tidligere forvaret med store taskelåse (hængelåse), som ridefogden ved Frydendal, Michel Kiær, lod frabryde 1711 eller 1712 for at finde nogle relikvier (her formentlig i betydningen: levn fra gammel tid), men fandt slet intet«. ⁵²

Pengeblok, fra 1800'rne, af eg, 77 cm høj, med jernbeslået låg hvori pengeslids. I den glatte forside låge, som lukkes af tre vandrette hængselbånd, og under lågen endnu et bånd. Fremtræder voksbehandlet. I skibet, øst for indgangsdøren.

Pengebøsse, formentlig anskaffet kort efter 1856, da bøsser manglede.¹⁸ Af messing, klokkeformet som f.eks. Tølløses (s. 233). Over bøszen hænger en lille, oval, sortmalet *metalplade* med hvid skriveskrift: »Gud elsker en glad Giver 2 Cor. 9,7«. I våbenhuset, øst for indgangsdøren.

†*Pengetavle*, antagelig fra 1700'rne, med ud-savet rygskjold og svejftet skuffe. Ses på fotografi fra 1894 af herskabsstolen.

Dørfløje. 1) Fra 1700'ernes slutning, vandret delt af liste med små portalfelter over båndomvundet stav. På den nedre del af døren felt med konkave hjørner, og på den øvre profillisteindrammet, rundbuet fyldning, som ved et glat, korsformet bånd er delt i fire felter omkring midtroset. Alle fem felter har dekoration sva-

Fig. 31. Herskabsstol med initialer for fru Anne Rosenkrantz og reliefskåret årstal 1584 (s. 838). LL fot. 1978. - *Manorial pew with carved date 1584 and the initials of Anne Rosenkrantz.*

rende til prædikestolshimlens underside (sml. også dørfløje nr. 1 og 2 i Kundby s. 648). På den indvendige side stort, firkantet *låseblik* fastgjort med fire store sømhoveder; herpå snoet dørning. Brunrød på begge sider. Mellem våbenhus og skib.

2) 1700'rne?, med to spejlfyldinger på hver side. Stort rektangulært låseblik med snoet dørning. Brunmalet. Til våbenhuset.

3) 1700'rne, flammeret. Rødbrun. Til tårntrappen.

†*Dørfløj*, 1583, omtalt i præsteindberetningen 1758,⁵² ifølge hvilken der på døren til våbenhuset oventil var udskåret: »Ao 1583 lod Lauritz Ipsen beruste denne kirkedør, som boer i Benneboe«. Den kan have været beslægtet med dørene i Nørre Jernløse eller Kvanløse, begge fra 1581, Store Tåstrup fra 1587 eller med Ågerup fra 1589.⁶⁸

Fig. 32. Prædikestol fra 1591, med snedkersignatur »AH«, sml. fig. 28-29 (s. 834). Einar V. Jensen fot. 1955. - *Pulpit 1591 signed »AH«* (cf. figs. 28-29).

†*Pulpitur*, fra 1730, ifølge indskrift som gengives i optegnelser formentlig stammende fra 1700'ernes tredje fjerdedel: »Aar 1730 lod Hans Excellence, højædle og velbaarne Herre, Hr. Generallojtnant Albrecht Philip von Eynden, Herre til Frydendal og Bierbyegaard Kirkens fromme Patron bekoste dette Pulpitur«⁴⁰ (sml. *†*alterklæde). 1862 stod orglet på et pulpitur.⁹

To *fyldinger*, fra første halvdel af 1700'erne, 61x38 cm, kan stamme herfra, men de kan lige såvel være overflyttet fra Torbenfeld, hvor der endnu findes en dørfloj med tilsvarende malet dekoration (fig. 33). Lysegrå med rødt og lidt gult båndværk; blå vaser og englehoveder med gråt hår og vinger. Fundet på våbenhusloftet og 1961 anbragt bag på alterpartiets panelstykker.

Orgel, bygget 1942 af I. Starup & Søn, København, med anvendelse af ældre orgeldele.⁶⁹ Ombygget 1973 af samme. 11 stemmer, to manualer og pedal. Elektrisk traktur, mekanisk og

elektrisk registratur. Sløjfevindlader for manualerne, keglevindlade for pedalet. I tårnrummet. †*Orgel* med fire stemmer, skænket 1838 af kammerherre van Deurs. Ombygget 1910 af I. Starup, der indsatte et par nye 8 fods stemmer i stedet for nogle gamle »skrigende« 2 og 2 2/3 fods stemmer.⁷⁰ Bar inskriptionen: »den 20 Junii 1788, som Minde om Stavnsbaandets Løsning, givet af Godseieren, Herr K(ammer) h(e)rre van Deurs«.⁷¹ På pulpitur, senere på forhøjning i vest.⁹

Salmenummertavler. 1) Fra 1800'ernes første fjerdedel, til skydenumre, med spærformet afslutning dannet af profillister hvorunder tand-snit. Sorte, med gråt rammeværk og hvidmalede tal; desuden hvid antikva: »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«. 2) 18-1900'erne, glatte, indrammet af profilliste. Med hvid moderne, frakturlignende skrift: »Skriftemaal« og »Altergang« samt »Daab«. Sorte, med indramning i to grå nuancer.

Kirkestævnetavle, 1800'erne, kun 15x20 cm, med buetunge foroven. Sort med hvid skriveskrift: »Kirkestevne«. I våbenhuset.

Præsterækketavlen, fra o. 1910, opregner stedets præster begyndende med hr. Mads 15... I skibet, over indgangsdøren.

Et *maleri*, signeret »Luplau Janssen 1895«, forestiller Julius Theodor Borup, der var præst i Skamstrup og Frydendal, hvis beboere har skænket billedet ved hans afsked.⁷² 77x61 cm, olie på træ. Knæstykke, en face. Præsten er afbildet i ornat ved altret i Skamstrup kirke. Ved en mindre brand i kirken efteråret 1971 ødelagde sod og varme fernissen, som derefter rensedes, samtidig med at gamle retoucher fjernes. Ophængt på tårnets nordvæg.

Lysekroner. En 12-armet lysekrone fra kgl. hofbronzestøber Lauritz Rasmussen er, formentlig 1916, skænket kirken og ophængt i hvælvingen ved prædikestolen. 1917 var endnu en 12-armet krone foræret til kirken og ophængt i østlige hvælv. En tredje malmkrone, ligeledes fra Lauritz Rasmussen, var tilkommet 1921, da der blev indlagt elektricitet.⁹

Lysearm, fra 1900'erne, af smedjærn. Ved prædikestolen.

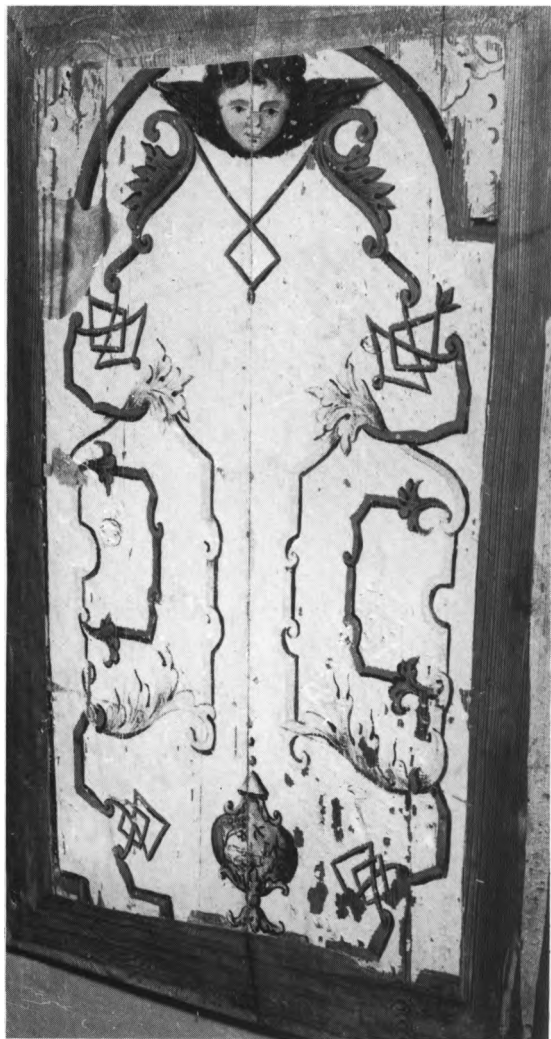

Fig. 33. Fylding fra første halvdel af 1700'rne, muligvis fra tulpitur 1730 (s. 840). LL fot. 1978. - Panel from the first half of the 18th century, possibly from the †gallery.

Kirkeskib, fregatten »Jylland«, ophængt 1979, skåret af Bertel Lindholm-Andersen. Under gjordbuen mellem tredje og fjerde fag.

Hatteknager, af træ, hvidmalede. På väbenhusets øst- og vestvæg.

†*Tårn*. 1661 købtes et reb til sejerværket.¹⁷

Klokker. 1) 1846,¹⁸ tv. 78 cm. Indskriften med reliefversaler på legemet meddeler: »Omstøbt paa Frederiksværk af V: Gamel«, mens man på halsen under slyngbåndsornamentik læser: »I: P: v: Deurs 1846 - Skamstrup Kirke«. Omkring denne indskrift og på slagkanten er

der rammelister. Hankene er profilerede. Omstøbt af †klokke nr. 1. Ophængt i slyngebom.

2) 1906, tv. ca. 105 cm, »Omstøbt af B. Løw og Søn København 1906«. Nederst på legemet og omkring indskriften er der rammelister. Omstøbt af †klokke nr. 3. Ophængt i slyngebom.

†*Klokker*. 1) Middelalderlig, fra 13- eller 1400'rne, med indskriften: »Ave Maria gratia plena« og klokkestøberens mærke: en klokke omgivet af bogstaver, som i præsteindberetningen 1808 ansås for at være klokkestøberens navn. Af mulige støbere med dette mærke kan foreslås Olaf Henriksen Kegge, der har støbt klokke nr. 2 fra 1350-75 i Hagested (s. 554), eller Henrik Nielsen, som henholdsvis 1425 og 1455 støbte klokker til Butterup og Nørre Jernløse (jfr. s. 78 og 105). De sidstnævnte har dog en længere indskrift, hvori lovprisningen af Maria indgår. Herefter må det anses for rimeligst at betragte førstnævnte støber som mesteren, hvis det da ikke er en tredje, da støbermærket med en klokke meget vel kan være brugt af andre, os ukendte støbere. 1808⁷³ oplystes endvidere, at klokken »i mands minde har hængt i slagværket på Frydendal og er derfra opflyttet til Skamstrup i stedet for en anden, som var revnet, men ej ældre end 1647« (sml. †klokke nr. 4). 1846 blev klokken omstøbt (jfr. klokke nr. 1).

2) Ved skatten 1528 afleveredes en klokke.⁷⁴

3) 1646, støbt af Jørgen Hansen, ifølge latinsk versalindskrift: »Haec campana reparata et refusa est tempore regis Christiani 4te praefecti arcis Holbecensis Flemmingii Ulfeldt et pastoris Francisci Richardi Auræfontani Helsingorensis. Ego sum Sonus sonitans: venite paratum viam Domino. M. Jørgen Hansen Klockstøber udi Jylland 1646«⁷⁵ (denne klokke er istandsat og omstøbt på kong Christian 4. s tid, da Flemming Ulfeldt var lensmand på Holbæk slot og Frantz Richardsen Auræfontanus (Ørkild?) fra Helsingør præst. Jeg er den rungende stemme, kom at berede vejen for Herren). Omstøbt 1906, jfr. klokke nr. 2. Klokkens tv. var 40 tommer, og den var forsynet med et støbermærke, en klokke i et skjold (fig. 35).

Fig. 34. Epitafium nr. 2 over kancelliråd Henrich Hansen Holm, †1745 (s. 842). NE fot. 1978. - *Wall monument no. 2 to Chancellor Henrich Hansen Holm †1745.*

4) 1647, ligesom tklokke nr. 3 støbt af Jørgen Hansen, ifølge den latinske indskrift: »Hanc campanam D(eo) O(ptimo) M(aximo) S(acram). Franciscus Auræfontanus hujus loci pastor fundendam auditorum impendio curavit 1647. Venite et recipiscite. Ove Lasen. D: M: Jørgen Hansen«⁷⁶ (Denne klokke, helliget den almægtige Gud besørgede dette steds præst Frantz Auræfontanus støbt på tilhørernes bestøtning 1647. Kommer og tager imod). Ifølge præsteindberetningen fra 1758 revnede klokken, da der blev ringet over Christian V (sml. †klokke nr. 1).⁵² Tværmålet var 30 tommer.

Klokkestol, gammel, af eg, med dobbelte skræstivere og under klokkerne skråtstillet fyldetømmer. Samlet med trænagler.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) O. 1671. Sognepræst, magister Nic(olai) Wand(s)tad og hustru Magdalena Poulsdatters tre børn: Andreas, *10. juli 1666, †8. april 1667, Birgitta, *6. nov., †21. nov. 1668 og Dorothea, *5. juni, †2. juli 1671. Sort stentavle, 48x55 cm, med latinsk indskrift med forgyldte reliefversaler. 1758⁵² var epitafiet indmuret i korets sydvæg, ud for altertavlen, hvor det endnu befinder sig.

2) (Fig. 34) o. 1745. Kancelliråd Henrich Hansen Holm, først regimentskvartermester i 26 år, siden kasserer ved Den kongelige Uldmanufaktur i 19 år, *8. nov. 1678, †22. aug. 1745 i Skamstrup, 67 år gammel (jfr. tgravsten nr. 3). Sort kalkstensplade i gråmalet ramme af sandsten, 83x101 cm. Indskrift med fordybet antikva og versaler med spor af forgyldning. Den karnisprofilerede ramme, der foroven er kølbueformet, afsluttet i en rocaille, og forneden forkrøpper svagt opad, fastholdes af 10 profilerede kramper. Ophængt på korets nordvæg i andet hvælvfag fra øst.

Gravsten. 1) O. 1300. Skriftløs, mørk grålig sten med hvide striber, 169x65 cm, svagt trapezformet; et af de nedre hjørner er slået af. Stenen, der er 31 cm tyk - heraf en 11 cm høj hulkel - må have hævet sig over det omgivende niveau (om tilsvarende, se DK. Ribe s. 589, nr. 8). Fremkommet ved kirkegårdsudvidelsen 1981, ligger nu ved våbenhusets østmur.

2-3) 1300'rne. De oprindelige indskrifter er udslidt og stenene genanvendt, jfr. nr. 5 og 6.

4) 1656. Såkaldt »bondegravsten«, sandsynligvis over et ægtepar »KLD« og »IHS«. Grålig granit, ca. 135x55 cm, plump og groft tilhugget. Initialer og årstal med store, fordybede versaler på nederste halvdel af stenen, øverst to huller lodret over hinanden, hvori ses rustne rester, muligvis af jernkramper. På kirkegården udfor koret.

5) O. 1669. Over pigen Darete Nelsdatter, som (var barnfødt) i (Bu)terop Prestegaard (og døde i Schamstrup 20. okt. 1669),⁵² sml. tgravsten nr. 1). Genanvendt trapezformet, lysegrå, gotlandsk kalksten, ca. 160x76-96 cm. I midten udslidt ovalt felt med rester af den oprindelige indskrift med fordybede versaler. Omløbende randskrift, ligeledes med fordybede versaler. 1758 i kirkens midtergang,⁵² ud for præstekonens stol, nu på kirkegården, vest for tårnet.

6) O. 1749. Sognepræst Jacob Baggers hustru Catharina Hedevig von Aspern, †10. dec. 1749. »Legemet som omfavnede sin Smerte=Søn« blev begravet 16. dec. tillige med en datter, som havde stået i åben begravelse i to år.

Derefter gravvers, der slutter med åben plads til indføjelse af hans dødsdata.

Af stenen, lysegrå kalksten, hvis indskrift kendes fra 1758 og 1767,⁷⁷ er nu kun bevaret et fragment, ca. 50x75 cm, med del af gravverset med fordybet kursiv. 1758 og 1767 på kirkegården, omgærdet af tistakit, nu vest for tårnet.

7) 16-1700'rne. Genanvendt trapezformet sten af lysegrå, gotlandsk kalksten, ca. 198X91 cm. I hjørnerne højovaler felter med evangelistsymboler, i midten helt udslidt, hjerteformet indskriftfelt med dødningehoved forneden. Den udslidte sten er muligvis identisk med tgravsten nr. 1 eller nr. 2. På kirkegården, vest for tårnet.

8) 1700'rne. Sparsomme rester af indskrift med fordybede versaler. Rød kalksten, ca. 184x115 cm, med profileret kant omkring rocaillleværksornamentik. Næsten rektangulært indskriftfelt. Foroven Opstandelsen i ovalt felt; forneden, ligeledes i ovalt felt, en halvt siddende knokkelmand med timeglas. Indskriftfeltet flankeres af to høj ovale felter med hver sin stående figur. Kan muligvis være identisk med tgravsten nr. 2 eller nr. 3. På kirkegården, vest for tårnet.

Desuden et fragment af lysgrå kalksten, ca. 35X65 cm, med udslidt indskrift, uvis alder.

†*Gravsten*.⁷⁸ 1) 1600'rne. Birgitte hr. Nielsis.⁷⁹ »A(nn)o 16(..) Her hviler Been og Kiød, I Jordens store Skiød, Som Salig Birgitte, Hr. Nielsis for sin Død, Har baaret mange Aar, I Butterup Præstegaard, Til hun i Schamstrup blev, Lagt under Stenen haard, Her venter hun sin Dom, Af Jesu milde Mund, Som dend der levet her, Og døde i Salig Stund« (sml. gravsten nr. 5). 1758 i midtgangen, over for prædikestolen.

2) O. 1745. Sognepræst Nicolai v. Essen (*13. jan. 1683, †24.jan. 1745) med sine to hustruer og to-tre børn, samt den første hustrus søster. 1758 i koret.

3) O. 1745. Henrich Hansen Holm (jfr. epitaf nr. 2), virkelig kancelliråd, første regimentskvartermester ved det jyske »gevorbene« regiment 26 år, fra 1736 til sin dødsdag kasserer ved den kgl. krigs uldne manufaktur. *8. nov.

Fig. 35. Aftryk af støbermærke på tklokke støbt 1646 af Jørgen Hansen (s. 841). Kendt fra og her gengivet efter aftryk taget inden omstøbning 1906 hos Løw og Søn. LL fot. 1982. - *Impression of founder's mark on †bell cast in 1646 by Jørgen Hansen. Reproduction from an impression taken before re-casting in 1906 by Løw and Son.*

1678, gift 16. sept. 1706 med Antonette Augusta Blavenhagen som døde 26. nov. 1733, seks sønner og en datter. Siden gift 20. okt. 1736 med hans efterlevende Johanne Catrine von Erden (eller Erben), to sønner, en datter. Han døde i Skamstrup præstegård 22. aug. 1745 (under et besøg hos sin søstersøn Jacob Bagger (jfr. gravsten nr. 6)).

1758 i midtgangen, »straks neden for koret«, sandsynligvis i korets andet hvælvfag, ud for epitafium nr. 2, o. 1860 ved »kordøren«.⁵⁰

Gravkamre. 1639 fik Otto Brahe Pedersen til Torbenfeld (†1642)⁸⁰ bevilling til at indrette sin begravelse ved siden af kirken, og 1643 tillodes det hans enke Mette Rosenkrantz at indrette begravelsen inde i kirken (sml. s. 809). Imidlertid er tilladelsen næppe udnyttet, da i hvert fald

han er begravet i Volstrup kirke (Dronninglund hrd., Hjørring amt), hvor hans ligsten findes.

Under koret stødte man 1958 på to gravkamre, hvor blandt andre provst Peder Arildsen Friis (†1711), hans tre hustruer (jfr. tskriftestol) og måske sognepræst Nicolai von Essen med hustruer og børn (jfr. tgravsten nr. 2) er bisat.⁹

Af gravkamrenes otte voksen- og fem barnekister kendes to.

1) 1696. Agnete vo[n] der (...) Mavrits D[aa]ter, †1696. Kiste af ubehandlet træ med hvælvet læg. I hjørnerne stiliserede blomster, øverst to engle holdende Jesumonogram imellem sig. Derunder afdødes navn og nederst kranium, alt i udstanset jern.

2) 1700'rne. Trækiste med spor af beklædning. Øverst kartouche med Jesumonogram over ramme til †kisteplade. Herunder rester af indskrift med løse jerntyper: »A[N]NO 17.1«. Nederst timeglas og dødningshoved, alt i udstanset jern.

1857 nævnes to †kirkegårdsmonumenter.⁵⁰ 1) Major Nicolai Peter Bruus, *3. marts 1777, †12. juni 1835.

2) Alino Sophie Bendz, født Agier, *22. marts 1806, †19. sept. 1851.

På kirkegården, vest for våbenhuset, en nyere *mindesten* over seks faldne i krigen 1848-50. Rå granit, indskrift med fordybede, sortmalede versaler.

En *mindetavle* over Povl Dons, Grundtvigs og Ingemanns ungdomsven, *1783, jordet her 1843, blev 1918 indmuret i kirkegårdens nordmur.

Et gravsted op ad kirkegårdens vestmur, syd for lågen mod præstegården, hegnes af *støbejernsgitter*, o. 1850-1900, i nygotisk stil.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. *Privatarkiver før 1660*. Frantz Richardsen, sognepræst, div. dok. 1612. — *Genealogisk-heraldisk selskab*. A. Generalia. Fol 29: Beskrivelse over Torpenfeldegaard til Aar 1758. - LA. *Sognekaldsarkiv*. Embedsbog med kirkesyn 1792-1831 og 1832-57. - *Ved embedet*. Synsprot. 1862-19(78).

NM2. Præsteindberetning til Oldsagskommissionen 1808 og 1823. Indberetninger fra Aage H. Mathiesen 1894 (bygning), P. Hauberg 1894 (inventar), Mollerup 1906 (klokker), E. Rothe og M. Mackeprang 1908 (kalkmalerier), E. Rothe 1909 (kalkmalerier), P. Nørlund 1948 (kalkmalerier), Einar V. Jensen 1956 og 1959 (inventar), O. Hellvik 1958 og 1972 (kalkmalerier), N. J. Termansen 1959 og 1962 (altertavlemaleri), Aage Sørensen 1960 (farveafsætning), Mogens Larsen 1972 (inventar), Karin Tams 1975 (altertavlemaleri og portræt), Hugo Johannsen 1978 (bygning), Marie-Louise Jørgensen 1978 (inventar), Erik Lyckegaard 1978 (gravminder). - Bygningsbeskrivelse ved Hugo Johannsen, kalkmalerier ved Jens Heinet Knudsen, inventar og gravminder ved Marie-Louise Jørgensen. Redaktionen afsluttet dec. 1982.

Tegninger. NM2. Plan ved Aage H. Mathiesen 1894. - To opmålinger med facader og snit af tårnbue med levn af oprindelig dobbeltarkade. Målt og tegnet af I. Arthur-Nielsen 1958 (1963). - Plan ved M. Brahde 1961.

Notebøger. NM2. Henry Petersen IX, 41.

Litteratur. Henry Larsen: Skamstrup kirke, i Årb-Holbæk 1914, s. 107-148.

¹ DiplDan. 2. rk. IV, nr. 27.

² Roskildebispens jordebog s. 164.

³ Landebogen s. 146.

⁴ KancBrevb.

⁵ RA. DaKanc. A28. 1630-1702. Fortegnelse og div. dok. vedk. kirker og sognekald.

⁶ Kronens Skøder II, 349.

⁷ RA. DaKanc. A30. 1809. Fortegnelse over kirker og disses ejere.

⁸ Jfr. Hans Stiesdal, i Trap.

⁹ Ved embedet. Synsprot. 1862-19(78).

¹⁰ RA. Kultusmin. l.Dep. 1848-1916. Journalsager.

¹¹ I regnskabet 1669-70 forbrugtes dog kun 1500 tag- og 1500 mursten til ringmuren, der 1662-63 fik gærde omkring for at holde svin borte (jfr. note 17).

¹² Muren er yngre end 1862, da der var stakit mod præstegården.

¹³ Samtidig med udvidelsen opsattes et granstakit med indvendig elmehæk, en foranstaltning som synet dog ikke mente ville kunne godkendes (jfr. note 10).

¹⁴ 1871 (jfr. note 9) ønskedes buen over portalen fornyet, og 1876 nævntes atter behov for reparation. 1908 (jfr. note 10) ommuredes portalen, og ved denne lejlighed indkapsledes i en af pillerne en forsegleet flaske med beretning om arbejdet (jfr. Henry Larsen, i ÅrbHolbæk 1914, s. 147). Flasken fandtes ved portalens nedbrydning 1982, men beretningen kunne ikke længere læses. - Det er sandsynligt, at 1670-portalens var en ombygning af en ældre indgang,

nemlig »den store kirkeport«, som omtales 1661 (jfr. note 17); men i betragtning af portalens ombyggede tilstand kan det ikke overraske, at man ved nedbrydningen 1982 ikke konstaterede levn af middelalderligt murværk.

¹⁵ Den her gengivne tekst baserer sig i alt væsentligt på Henry Larsens læsning, foretaget 1908 i forbindelse med tavlens nedtagning under portalens ommuring (jfr. indberetning og fotografi; endvidere samme i ÅrbHolbæk 1914 s. 148). Provst Larsens transkription afviger på enkelte punkter fra pastor Baggers læsning i 1750'erne (jfr. NM2. Håndskriftsaml. Indb. vedr. Sjælland til Thurah og Hoffman 1755 og 1773. I—II.). Her læses bl.a. »Envaldi«, hvor Larsen kun kunne tyde »..valdi«.

¹⁶ Henry Larsen: Skamstrup Kirke, i ÅrbHolbæk 1914, s. 107-148.

¹⁷ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1661-72.

¹⁸ LA. Tuse og Merløse hrd.s provsti. 1824-1900. Synsforretningsprot.

¹⁹ Jfr. C. G. Schultz: Bidrag til de danske Tvillingtaarnes Udviklingshistorie, i Historisk Aarbog for Københavns Amt, 1935, s. 105-140. Et eksempel i amtet, som ikke er nævnt i denne oversigt, er Sønder Asmindrup (s. 181, fig. 4).

²⁰ Trekløver- eller pærestavprofilen med plattery (ofte kombineret med almindelige, retkantede ribber) og ufalsede hjørnepiller kendes fra adskillige andre eksempler, som formentlig også skal henføres til tiden o. 1350-1450, jfr. Sønder Asmindrup, Hørby, Hjembæk, Stigs Bjergby (s. 182, 491, 681, 757); endvidere Viskinge (Skippinge hrd.) og Asnæs (Ods hrd.).

²¹ Jfr. Aage H. Mathiesens indb. 1894.

²² Oplysningen om C. F. Hansens andel i restaureringen kendes kun fra Aage H. Mathiesens indb. 1894.

²³ 1862 (jfr. note 9) vidste man, at den havde haft kamttakkede gavle, som var forsvundet ved en modernisering af det ydre.

²⁴ I korrespondancen omkring ombygningen 1915 (jfr. note 10) antoges det for at stamme fra kirkens restaurering 1876.

²⁵ Jfr. note 18 og note 9.

²⁶ Endnu i 1862 (jfr. note 9) var vinduet blændet.

²⁷ Jfr. note 10 og note 9.

²⁸ Hvis jernankrene nogensinde blev indlagt, er de senere fjernet. Endnu ses den afsavede ende af et træanker fornedet i østhvælvets nordkappe.

²⁹ LA. Bisperkivet. Tuse hrd. 1690-1820.

³⁰ 1668-69 (jfr. note 17) blev blytaget repareret, og det kan være ved denne tid, at Svallerup og Raklev kirker i Ars hrd. ydede økonomisk støtte til det »meget brøstfældige blytag« (udat. regnskab). Adskillige kirkeejere realiserede kirkernes blytage i disse år. Således fik også Kundby, en anden af Fryden-

dals kirker, stentage i denne periode, jfr. s. 631 og note 41.

³¹ Svend Grundtvig (udg.): Danmarks gamle Folkeviser, II del, 1856, nr. 50 (A-C) s. 434f.

³² Jfr. Søren Kaspersen: Kalkmaleri og samfund 1241-1340/50, s. 108-165, specielt s. 145f., i Brian Patrick McGuire (udg. og red.): Kulturblostring og samfundskrise i 1300-tallet, 1979.

³³ Jfr. fremstillingen i Skibby kirkes kor, DK. Frborg. s. 2673.

³⁴ Jfr. senere fremstillinger af syndsforladelse på sarkristihvælvets vestkappe i Bregninge kirke (Skippinge hrd.) fra o. 1460-80 og i Södra Råda kirke, Värmland, fra 1494, hvor fremstillingen indgår i en suite, der illustrerer trosbekendelsen, se Bengt G. Söderberg: Svenska kyrkomålningar från medeltiden, Stockholm 1951, s. 191 f.

³⁵ Jfr. sjælevejningsfremstillingen i fjerde hvælvs vestkappe i Birkerød kirke, DK. Frborg. s.932f.

³⁶ En kortere version af legenden er malet i Undløse, s. 368 samt note 37 (med litteraturhenvisninger).

³⁷ Jacobus de Voragine: Legenda aurea, er her benyttet i en tysk oversættelse af Richard Benz, Köln 1979. Kapitlet om S. Laurentius, s. 564-578, fortæller tillige om pave Sixtus II, præfekten Hippolytus og ridderen Romanus. Kapitlet om S. Hippolytus s. 579-582, beretter om Hippolytus' skæbne efter Laurentius' død samt om kejserdatteren Cyrilla.

^{37a} Det kan ikke afgøres om følgende fejl: introducu(n)t for introducsit, (mo(n)stra(vi)t) eos for iis, vite for vitæ, er oprindelige eller skyldes tilstanden ved afskriften.

³⁸ Jfr. Knud Banning: Alfa og Omega, i Den iconographiske Post, 1973, nr. 2, s. 3f.

³⁹ Pastor Schønning beretter, at en ven af ham, studiosus Aschehoug, med nogen besværlighed kravlede ud over den nye altertavles ene sidetrværk.

⁴⁰ KglBibl. NyKglSaml. 881^b. Danske Inscriptioener, af hvilke nogle med Runer.

⁴¹ Sml. Køng fra 1792, da Niels Ryberg lod kirken ombygge (DK. Præstø s. 814 med fig. 4). Til S. Petri kirke, Kbh., tegnede J. A. Meyer 1816 en lignende altertavle (DK. Kbh. By s. 329, fig. 64 og 66).

⁴² I J. H. Larsens beskrivelse 1842 (note 71) oplyses, at tavlen har et opstandelsesbillede og over gesimsen »et i udmærket grad smagløst englepar, der holder kalken. Derover Trinitetets symboler med gloria. Ligeledes en bronzeret Kristusfigur på altret«. Tree-nighedssymbolet kan have været en trekant med Guds øje eller Jahve på hebraisk i strålesol, kendt fra f.eks. Vor Frelses kirke i København eller Kirkerup (DK. Kbh. By 2. bd. s. 509, fig. 28 og DK. Sorø s. 840 med fig. 4).

⁴³ Billedet er en spejlvendt kopi efter maleri i domkirken i Bayeux (jfr. indb. 1975 ved Karin Tams) og her i landet efter altertavlemalerierne i Vejle S. Niko-

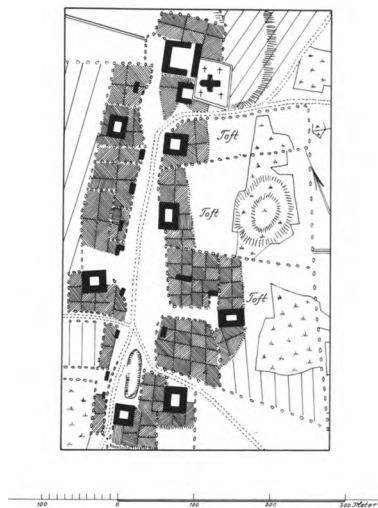

Fig. 36. Landsbyplan 1794. - *Village map*.

lai og Daugård (Hatting hrd., Vejle amt).

⁴⁴ I Weilbach: KunstLeks. er billedet henført til C. F. Høyer (1775-1855), som imidlertid aldrig blev kancelliråd, således som pastor Schønning 1808 benævner den nye altertavles mester. Cornelius Høyer (1741-1804), der hovedsagelig var miniaturemaler, havde i årene 1764-68 opholdt sig i Paris og Rom. Fra hans hånd kendes kun få billeder med bibelske motiver, jfr. Torben Holck Colding: Cornelius Høyer, 1961.

⁴⁵ Tidligere læstes: »Kommer hid til mig« refererende til Kristusfiguren i altertavlenichen, jfr. nedenfor.

⁴⁶ Mynster: Visitatsdagbøger II, 160.

⁴⁷ 1875 skulle altertavlen restaureres og rammen forgyldes (jfr. note 9). 1862 stod figuren foran tavlen med Høyers maleri (jfr. note 9).

⁴⁸ Som eksempel herpå kan nævnes tavlen i Ågerup fra 1509 (s. 262) eller Esrum klosterkirkes (nu i NM2), der begge har malet datering på fodbræt i midtskabet.

⁴⁹ DK. Kbh. Amt, Kunsthistorisk Oversigt s. 2249.

⁵⁰ KglBibl. NyKglSaml. 2246. Fr. Algreen Ussing: Gravskrifter osv. 1-2. 1856-64.

⁵¹ I Nationalmuseet findes et fotografi fra 1902 af figurene. Ifølge påskrift skulle de komme fra Helsingørskirke, Frederiksborg amt, og være tilbudt af snedker Petersen, Løvstræde, men ej købt. Blandt beretninger vedr. nævnte kirke ses figurene ikke at være omtalt.

⁵² LA. Bispearkivet. 1758-59. Hist. efterretn. til HofmFund.

⁵³ DK. Maribo s. 58 med fig. 24.

⁵⁴ Ormen, der slynger sig om et søjleskaft, i dette tilfælde på hjørnet af en firsidet fontekumme, kendes

fra Össjö i Skåne, mens der på fonten i Kropp ses en decideret syndefaldsfremstilling. Begge afbildet hos Lars Tynell: Skånes medeltida dopfuntar, pl. LII og XXXV. Se også teksten s. 164ff. om dyreornamentik og symbolik.

⁵⁵ Sml. Mackeprang: Døbefonte s. 98, hvor fontene i Hagested, Skamstrup og Mørkøv samt Viskinge sidestilles i en gruppe, der for kummens vedkommende har ikke ringe lighed med visse af Roskildetypens.

⁵⁶ LA. Sognekaldsarkiv. Embedsbog med kirkesyn 1792-1831 og 1832-57.

⁵⁷ Larsen: Holbæk 2, s. 34-36. Udseendet af det omtalte fad i Kundby kendes ikke, jfr. s. 641.

⁵⁸ Samme indskrift fandtes bl.a. på bjælkerne i Kundby (s. 643), Kirke Saaby (DK. Kbh. Amt s. 860) og Hellested (DK. Præstø s. 419).

⁵⁹ I undersøgelsesberetningen fra 1956 skriver Einar V. Jensen, at stolens konstruktion er gammeldags med hjørnestolperne tappet igennem gulvet og op i gesimsen.

⁶⁰ Sml. Oluf Nielsen Krogs signatur på stolene i Undløse (s. 384, fig. 29).

⁶¹ Det fortælles om denne præst, at han mistede en finger ved en ildebrand, hvor næsten hele byen med præstegården brændte; han ville redde et skrin, som han havde på den ene finger, men ilden faldt ned på ham, og da han blev død udtaget af ilden, var intet brændt undtagen denne ene finger (jfr. note 52).

⁶² Der er næppe tale om den snedker HH, som har signeret prædikestolen i Nørre Asmindrup (Ods hrd.) 1584. Sml. i øvrigt Tuse s. 611 og DK. Kbh. Amt s. 2257.

⁶³ Ved Einar V. Jensens forundersøgelse fandtes på de ældre dele en rødlig maling, som ansås for samtidig med tilsvarende på altertavlens sidepartier og på prædikestolen.

⁶⁴ DK. Sorø s. 688 og DK. Præstø s. 1011 med fig. 3. Yderligere kan nævnes Granslev (Harre hrd., Viborg amt), hvor panelværk og sideskabe er samtidige med altertavlen, vistnok fra 1742.

⁶⁵ Jfr. Einar V. Jensens redegørelse 1959. Han nævner den mulighed, at de tre stykker ikke er samtidige, og i hvert fald ikke udført af de samme håndværkere, idet tavlen er et mere »rutineret« arbejde.

⁶⁶ Albrecht Giøe fik 1546 Torbenfeld, der efter hans død 1558 overtoges af enken, Anne Rosenkrantz, †1589, hvorefter datteren, Dorte, overtog gården, sml. prædikestol.

⁶⁷ Sml. Oluf Nielsen Krogs prædikestol i Jersie fra 1593 (DK. Kbh. Amt s. 1098 og 2277) m.fl.

⁶⁸ Se s. 102, 122, 270, fig. 26 og s. 338.

⁶⁹ Meddelelse fra I. Starup & Søn.

⁷⁰ Jfr. note 9 og 16.

⁷¹ Larsen: Holbæk 2, s. 34-36.

⁷² F. C. Lund: Danske malede Portrætter IX, 99 an-

giver 1898 som forfærdigelsesår. Luplau Janssen var i maj 1893 blevet gift med en datter af præsten. Ved nordre kirkegårdsmur står en mindesten over ham.

⁷³ Oplysningen bekræftes i fortegnelse fra 22. okt.

1668 optaget i anledning af kongens overtagelse af Torbenfeld. Se Fr. Schiøtt: Det kgl. Landslot Frydendal 1668-70, i Fra Arkiv og Museum I, 1899-1902, s. 248-49.

⁷⁴ RA. Rgsk. ældre end 1559. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

⁷⁵ Note 52 og RA. Genealogisk-heraldisk selskab. Beskrivelse over Torbenfelde-gaard til Aar 1758, har ligesom DaAtlas årstallet 1640. Jørgen Hansen har støbt klokke i Kirke Helsingø 1651 »her på kirkegår-

den«, hvorfor Nyrop (Kirkeklokker s. 275) med rette anser ham for en omrejsende støber. Se også DK. Århus s. 1702, Søften kirke.

⁷⁶ Note 52 har 1747 i stedet for 1647.

⁷⁷ Note 52 og RA. Genealogisk-heraldisk selskab. Beskrivelse over Torpenfelde-gaard til Aar 1758.

⁷⁸ Oplysningerne om de forsvundne gravsten kommer fra præsteindb. 1758 (jfr. note 52).

⁷⁹ Kan være enken efter sognepræst Niels Lauritsen Holbech (11665), Birgitte Svendsdatter, jfr. Wiberg: Præstehist. (bd. 1, s. 239).

⁸⁰ DaBiogrLeks. 3. udg. bd. 2, s. 426. Trap. 5. udg. bd. 14, s. 240 angiver fejlagtigt hans dødsår som 1646.